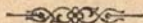

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

SZERKESZTIK és KIADJÁK

PÉTERFI DÉNES és KOVÁCS JÁNOS.

XVI. KÖTET.

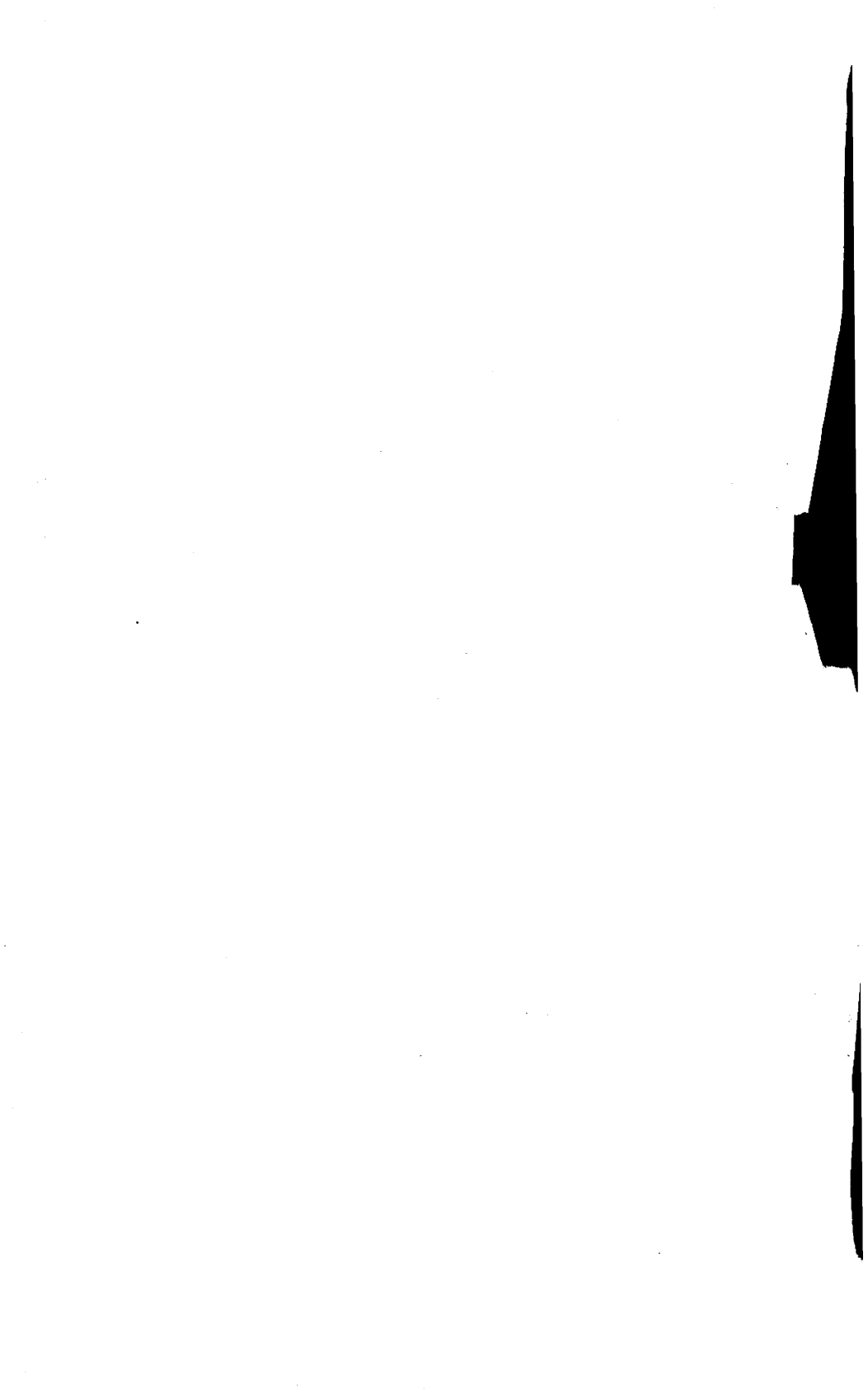
Magyarországi

KOLOZSVÁRT.

NYOMATOTT K. PAPP MIKLÓS ÖRÖKÖSEINÉL

1881.

Káli Magyaroknál
közöndnök

TARTALOM:

	Lap
I. Egyházi dolgozatok:	
Hitörökségért való küzdelem. Egyh. beszéd. Kovács Jánostól.	219.
Keresztényies harc az ellenvéleményekkel szemben. Egyh. beszéd. Rédiger Gézától.	293.
Beszéd Szabó Sámuel sírköve felállítására alkalmával Gyagban 1881. ju- nius 19-én. Sándor Jánostól.	375.
II. Hittan-bölcselemiek:	
Terenzio Mamiani könyve a vallás felől Gróf Kuun Géza.	100
A teremtés. Tanszékfoglaló értekezés. Boros Györgytől.	25.
Az-isten létezése. Csegezy Lászlótól.	143.
A vallásról (levél) De Gerando Antoninától.	173.
Krisztus és a kereszténység Clarke Fr. Jakab után Péterfi Dénes	217.
Gondolatok a budapesti Unitárius egyházközség által 1881. okt. 2-án tartott első ünnepélyes isteni tisztelet alkalmából. Murányi Farkas Sándor	331.
Béke kísértmények. Dr. Brassai Sámuel.	343.
Az új kijelentés. Péterfi Dénes.	353.
III. Nevelés és oktatásügyiek:	
A vallás és közokt. ügyi m. kir. minister jelentése 1878/9. és 1879/80. évről. Kovácsi Antal.	47.
Kártékony levegő az iskolában. Dr. Bartók István	118.
Vasárnapi iskola. Boros Györgytől.	182.
IV. Életiratok, történelmi, statistikai adatok:	
Vándorlás Palesztinában. Dr. Hatala Pétertől.	18. 153.
Egyházi szemle. cz.	54. 378.
Dr. Gyergyai Árpád	62.
Révész Imre	64.
Káli Nagy Elek. Életrajz. Buzogány Árontól.	73.
A Manchester New College. Varga Dénestől.	162.
A brit és külf. unitárius társulat évi nagy gyűlése. Péterfi D.	187.
Üdvözlő irata a magyar unitárius Egyh. képvis. Tanácsának a Brit és Külf. Unitárius Társulat közgyűléséhez	198.
Tiboldi István. Ürmösi Kálmántól	228.
Egyháztörténelmi adatok:	
XLVIII. A székely-kereszturi gymnasium felállítására tett első indit- vány Bíró Sámuel által 1712-ben	237.
XLIX. A kolozsvári ekklezsia válasza Bíró Sámuel fennebbi levelére. Közli Benczédi Gergely.	240.
L. Vártalvi Kósa János, kolozsvári lelkész ügyében kolozsvári lelkész társainak Hunyadi Demeter superintendenshez tett jelentése. Közli: Szabó Károly.	322.
LI. A bözdüjfalvi judaizánsoktól a reformátusok kezére átment s ezektől az Unitáriusok által potiore elvett templom ügyében kinevezett bizottság működése 1668. Közli: Koncz József.	323.
Sámi László.	336.
A kénosi unitárius ekklezsia (Történelmi leírás)	369.
V. Egyházi élet:	
Levelezés. Udvarhelymegye. Ferenczi Áron.	65.
Nyilatkozat. Egy Székelytől.	66.
Az unitárius papság társadalmi helyzete. Egyed Ferencztől.	127.
Egy szép kis falu, K. A.	134.
Néhány szó a keperendzsről. V.	176.
Ferencz József püspök egyházlátogatása Budapesten	193.
Levelezés. London. Kovács Jánostól.	195.

Hivatalos jelentése Kovács János igazgató tanárnak, melyet mint a Brit és Külf. Unitar. Társulat ez évi közgyűlésére küldött képviselő az Unitáriusok E. K. Tanácsához f. évi jul. 31-én beadott Kivonat főt. Pap Gábor dunántuli ref. Superintendens ur évi jelentéséből	243.
Az ugynevezett „kolozsvári házasságok“ kérdéséhez Nagy Lajos. . .	258.
Az unitárius Vallásközönség egyh. Főtanácsának aug. 28—30. napjain tartott gyűléséről. K. A.	265.
A budapesti Unitárius Anyae gyház ünnepe október 2-án. —n.	302.
Levelezés, Egyesült Államok. Cambridge. Allen József.	325.
	396.

VI. Könyvismertetések :

Channing „Tökéletes Élete“ Péterfi Dénestől.	35.
Chalmers Erdélyről. Kovács János.	41.
Irodalmi Értesítő.	66. 135. 199. 269. 334. 387.
A revidiált angol uj testamentum. Boros Györgytől.	279.

VII. Aranykönyv :

Özv. Vas Miklósné adományá.	70.
A Budapesten alapítandó unitárius r. lelkeszi állomásra s imaházra tett kegyes adományok.	70. 139. 205. 275. 340.
Marosi Gergely siremlékére.	71 402.
A kismédoséri leány-egyház részére tett adakozások	71.
Földes Ferenczné adományá	139.
Nyilvános köszönet.	278.
Özv. Veres Istvánné adományá	399.

VIII. Vegyesek :

Buzogány Áron. Gál Kálmán. A brassói unitáriusok. Stopford Brookeról. Gyászhirek. 68. A szerkesztőség postája. 70. A verespataki unitárius lelkeszi állomás. 137. Czelder Márton. Toroczkón. Disraeliről. Hit és hitetlenség. Az isk. takarékpénztárak intézménye. Gyászhirek. 138. Sajtóhiba. A Szerk. postája. 139. Kovács János követségi missiója. Dr. Martineau Jakab. 203. Vécsei Sámuel. A Prot. Egyh. és Isk. Heti Lap. Néhaj Mikola Szabó Sámuel. A toroczkói iskola. 204. Keresztei Lajos. Az isk. takarékpénztárak. A Szent-László társulat. Gyászhirek. T. olvasóink. 205. Egyh. Főtanácsunk. Kinevezés. Buzogány Áron. Gróf Kuun Gézáról. Varga Dénes 271. Érdekes okmány. Kimutatas a kolozsvári Unitar. ekkláról 1880-ból. 272. Az országos tanító-testületi közgyűlés. 273. Gyászhirek. Isk. értesítők. 274. A Szerk. postája. 275. Allen Henrik J. 337. A kolozsvári Unitar. ekkla üdvözlő irata a budapesti Unitar. ekklához. Kovács János. A kolozsv. ekkla. Nappendruk Kálmán. 338. Ujabb protestans nagy alapítványok. Campello gróf. 339. Unitárius mozgalmak Olaszországban. 395. Beköszöntő. Channing emlék-templom. 396. Sáni László. Szenté avatás. Mire nem használják fel a vallást? Az eperjesi theologusok. Veisz Bernáth Ferencz. 397. Amerikaiasan. Bécsben a lakosság vallására nézt. Az idők jele. Gyászhirek. 398. A szerk. postája. T. Olvasóinkhoz. 399.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVI-ik évf.

Január, Február. 1881.

1-ső füzet.

TERENZIO MAMIANI KÖNYVE A VALLÁS FELŐL. *)

I.

Még a leggazdagabb irodalmak könyvtáraiban is ritka az olyan könyv, mely minden gondolkodó emberre nézve egyaránt fontos, mely nem szakférfiak számára írott szakmunka, hanem tárgyánál fogva a művelt lelkű olvasót, bármi legyen is élet és tudomány tere, melyen hivatásához képest munkál, egyaránt érdekli, figyelmét leköti s azokra a kérdésekre fordítja, melyeket az illető kielégítőképp vagy nem kielégítőképp intézett magához. Nem minden bölcsészeti munka dicsekedhetik hasonló szerencsével, mert a végok felett való vizsgálódás se von mindenkit ellenállhatlanul körébe; némelyek az ilyen vizsgálatot a tudomány jelen színvonalán meddőnek s az okok végnélkülinek látszó létráján való felemelkedést a végokig oly sikertelen vállalatnak tartják, mint azét a hegymászóét, ki a vidék legmagasabb hegyére azért igyekeznék feljutni, hogy onnan szabad szemmel az égboltot közelebről szemlélve tisztábban láthassa. Másokat kielégít a hit s vele fegyverezik fel lelki szemeiket. Ezek is kerülnek a végok felett való vizsgálat meredékeit, örvényeit. A hit a léleknek oly szárnyakat kölcsönöz, melyekkel a merész reptü képzelet szárnyai sem érnek. Egy méltán híressé lett bölcsész munkája a vallás felől bizonyára közérdekű esemény a vallás terén; a vallásról való elmélkedés nem a végokról való vizsgálatot tűzi czélul, hanem a mulandó embernek viszonyát a létel végokához, s ezt a viszonyt érezzük örömeinkben, fájdalunkban s a hitetlennek is öntudata van róla, nem azt tagadja, hogy ezt egy benső hang neki érthetőleg tudtára nem adja, hanem ennek jogosultságát s illetékesen állítja azt, a mit tagad. Csak az lehetne vallásos érzés nélkül

*) „Della religione positiva e perpetua del genere umano“ libri sei. Milano, Treves, 1880. L. Ferri Lajos jeles ismertetését e könyvről a „Nuova Antologia“ LI. kötete IX. füzetében.

itt e földön, ki magát a kültermészettel teljesen tudná azonosítani, vagy a kültermészettől magát teljesen elzárván, létele feltételeit, igényeit, eszközeit, céljait saját alanyiségában tudná feltalálni. Az öntudat az alanyi és tárgyi kölcsönösen egymásra gyakorolt hatása által ébresztetik fel s tartatik ébren bennünk s e hatás legott meggyőz arról, hogy felettünk egy felső hatalom uralkodik, melytől függ minden. Az öntudat tényei annyira nem homályosodhatnak el bennünk, hogy a vallásos érzés elenyészszék; az a sok könyv, mely szerzőik különböző szempontjainak megfelelőleg a vallás fogalma s e fogalom fejlődése felől napjainkban iratott, bármilyen legyen is az a szellem, mely lapjaikról hozzánk szól, nem azt bizonyítja, hogy a hitetlenség talán a jelenkorban növekedőben volna, hanem inkább azt, hogy a vallásos érzés mennyire élénk társadalmunk öntudatában. E könyvek egyikét szándékozunk a „Ker. Magvető“ tisztelt olvasóival megismertetni.

II.

Terenzio Mamiani Della Rovere gróf 1800-ban született Pesaróban. A görögöknél *καριός* nem csak az ősz embert jelentette, hanem a koránál fogva vagy főhivataláért általánosan tisztelt férfit is; egy ilyen, férfiú a szó szoros értelmében s méltán az, kinek évei nem haszonnélkül és nyomtalanul tűnnek el, hanem elméjét újabb ismeretekkel gyarapítják s ékesítik, melyekből a következő évek semmit sem ragadnak el, hanem inkább a megszorodott drága kincshez újabb kincset szereznek. Az ilyen öreg ember tanácsát nem kell megvetni, mert a bölcseséget jelenti ki. *) Egy ily *καριός* a szó legszebb, legvalódibb értelmében Terenzio Mamiani gróf. Száműzetése alatt, melynek súlyát, töviseit, nélkülözéseit férfiúhoz és bölcsészhez illő nyugodt lélekkel szenvedte, 1834-ben Párisban adta közre a „régiből bölcsészeti megújulásáról“ írott munkáját, melyet „Ontologia“ czimű könyve követett. 1846-ban „Dialoghi di scienza prima“ czimű munkája jelent meg. Többi bölcsészeti munkái, melyek könyv vagy értekezés alakjában jelentek meg, a következők: az általános tudomány lehetetlensége, — a szépségről a haladás elméletéhez való vonatkozásában, — a metaphysica haszna a physicali tudományok terén, —

*) Jób, 32, 7.

a tulajdon joga felől, — a jogbölcseészet alapjáról, *) — a vallás és állam elmélete, — a katholicismus újjáteremtése, — „meditationi Cartesiane“, — saját philosophiája kivonata s összetéte, (Turin, 1876), — Kant lélektanáról (Róma, 1877), — a bölcseészet jelen állapotáról Európában, különösen Olaszországban (1878), — a kijelentés bírálata (Milano, 1880), — a külvalóság bölcseészete (Róma, 1880). Gróf Ter. Mamiani 1848-ban IX. Pius pápa belügyministere s 1860-ban Turinban közoktatásügyi minister volt. 1861-ben Olaszország követe Athenben, 1865-ben pedig Bernben. Jelenleg Romában a közoktatásügyi tanács alelnöke s az olasz királyság senatora. Ugyanott néhány év előtt a következő czim alatt egy jelentékeny bölcseészeti folyóiratot alapított meg: „az olasz iskolák bölcseészete“ czim alatt, melynek mind ez ideig szerkesztője. **)

III.

Ter. Mamiani grófnak az a könyve, melyet a következőkben ismertetni szándékozunk, nem az első, melyben a valásról való elmélkedéseit írásba foglalta. E tárgyról irt két előbbi munkája: „Teorica della Religione e dello Stato“ és „Della Rinascenza Cattolica“ olvasóra mély és sokakra maradandó benyomást gyakorolt. Mindkettőben Mamiani főigyekezete oda fordul, hogy a róm. kath. hitvallást, a milyené az százakon keresztül fejlődött, a jelenkori közmíveltséggel és a modern állam intézményeivel megegyeztesse, melyek ha nem ideiglenesek, szintén historiai fejlődések eredményei. Közmíveltségünk hosszú időn át a róm. kath. egyházzal párhuzamosan fejlődött, bontakozott; az egyház volt a szellemi haladás vezetője, mozgatta a közszellemet eléfelé, s azok, kik erről megfeledkeznek, vagy nem ismerik nyugot-europai közmíveltségünk történetét vagy az igazságot szándékosan ferditik el. Utóbb azonban megszűnt az együtthaladás párhuzamossága, az ó-kori műveltség forrásai ismét megnyiltak s a keresztény míveltség, mely titokban és sokszor öntudatlanul eddig is meritett belőlök, a tőlök eredő hatalmas árral egyesülvén, az egyház hittana által többé nem hagyta magát vezetetni, az irányok többé nem egymás mellett, hanem eltérve egymástól s néha ellentétesen merőben különböző czélok felé vezettek s je-

*) E munka második kiadása Livornóban jelent meg 1875-ben.

**] L. Angelo De Gubernatis Dizionario biograficoja 8-dik füzetét.

lenleg még azokban a tartományokban is, melyeknek lakossága tisztán csak róm. katolikus s talán azokban leginkább, két egymással ellentétes irány küzd elkeseredetten egymás ellen: a régi theologia s az új tudomány.

Ez az ellentét már a XV. évszázban nagy mértékben megvolt s az egyház legkitünőbb férfiai tudományos meggyőződéseket nem ritkán áldozatul hozták hitvallásuknak, így a többi közt II. P i u s pápa, a klasszikus ó-kor fogékony lelkü, tudós ismerője s csodálója bizonyára magán erőszakot tett, midőn Nola városáról azt írta, hogy Sz. P a u l i n u s emléke nagyobb fényt árasztott reá, mint M a r c e l l u s hősieles küzdelme s az a szerep, mely e városnak a rómaiak történetében jutott.*) Erre vonatkozólag is áll az ismert mondás: „quod A e n e a s probavit (II. Pius írói neve), P i u s damnavit.“ M a m i a n i gróf „Della Rinascenza Cattolica“ czimű könyvében az álolmlátás költői alakjában a képzelet meleg színeivel ecsetli a katholicismus ujjaalakulását, melynek következtében kiegyezés fog létrejönni közte s a modern miveltség közt, — „Teorica della Religione e dello Stato“ czim alatt könyve többet nyújt, mint a költő és bölcsész forró ohájának megfelelő látomása. Ebben a szerző leszáll a vallás és állam alapjaihoz s a kiegyezés feltételeit ezekben az alapokban találja meg, s szerinte a közértelem hivatva van mindkettőt hatalma természetes határai közt megtartani s ilyenképen az egyik vagy másik részről elkövetni szokott visszaéléseknek, tulkapásoknak idejében elejét venni. A szerző ez utóbbi munkájában is a róm. kath. egyház és állam egymáshoz való viszonyát tartja szem előtt. Abban a könyvében azonban, mely jelen ismertetésünk tárgya, M a m i a n i -nak többé nem szándéka saját egyháza vallásával foglalkozni, hanem igen is foglalkozik az általa ismert vallások lényegével, ezek erkölcsi rugóival, rendeltetésökkel, foglalkozik a vallás általános eszményével. Ez a könyv programja. Azonban szerzője, eredeti szándéka ellenére saját egyháza hitvallásáról, ennek tan-tételeiről nem tud teljesen megfelekedezni s előbbeni hitét, meggyőződéseit ép oly kevésbé tudja elfelejteni, mint D e s c a r t e s nem tudta utazásai közt, hollandi magányában elfelejteni a La Flechi oskolában elsajátított ismereteket, fiatal kora tudományát.

*] L. Burckhardt J. „Die Cultur der Renaissance“ czimű műve I. kötetét a 227. lapon.

IV.

A vallás lényegével foglalkozó tanulmányának Ferri Lajos híres olasz bölcsező helyes észrevétele szerint a jelenkor a multnál, s még a közelmultnál is sokkal inkább kedvez. *) Az ó-kor irodalmi forrásai az utóbbi évtizekben bővebbek, gazdagabbak lettek, részben gondos nyomozások folytán, részben véletlenül, váratlanul új források támadtak, melyekből a régiség ismerete után törekedő tudós bőven meritheti a vallástudomány mély vizeit (Péld. 18, 4). De nem csak a régi irodalmak régibb és újabb forrásai, hanem az új kornak két jelentékenyebb tudománya: a nyelvészet és ethnographia szintén új és váratlan világot gyújtottak a vallási perceptiók s mythosok fejlődési története legsűrűbb homályában.

A szavaknak saját történetök van s ha a nyelvészet segítségével megtaláltuk valamely szónak eredeti jelentését s változásait figyelemmel kísértük az illető irodalom későbbi korszakain át legújabb értelméig, az illető szóban élő fogalom egész fejlődését, történetét ismerjük; s a vallás fogalmait jelentő szavak, a mythologiai nevek, mythosok kifejezései, szóval minden ide tartozó glossza eredeti s későbbi jelentései által belőlről ki megvilágosítva a vallástudomány tág birodalmában a kutató szeme előtt fáklyákká változnak át, melyeknek fényénél felismerhetővé, láthatóvá válik sok olyan vidék, melyet az eddigi theologia nem látott s nem is láthatott. Az ethnographia a még jelenleg is a fejlődés gyermekkorát élő vad népek hiedelmével ismertet meg s a jelenből enged az összes emberiség legkezdetlegesebb, legeredetibb korszakára következtetni, s abban a tükörben, melyet elénk ad, a multnak évezrek előtt létezett képeit szemlélhetjük. A bölcsezzeti látkör a tudomány újabb hódításai következtében tágult s a vizsgálat bátorrá lett, ment attól a félelemtől, melyet eddig az előítéletek okoztak,

---

*) Ferri Bolognában született 1826-ban, munkái közül a következőket említjük meg: a jog bölcsezzete Aristoteles szerint, — „egy metaphysicus vallomásai“, — a bölcsezzet s története, viszonya a szabadsághoz s a művelődéshez, — Aristoteles geniusa, — Essai sur l'Histoire de la Philosophie en Italie au dix-neuvième siècle [Páris, 1869], — Leonardo du Vinci és a művészet bölcsezzete. — a józan ész a bölcsezzet és története saját terén, — adalékok a bölcsezzet történetéhez Rómában, — Pietro Pomponazzi lélektana, — Aristoteles de Anima című művének egy kiadatlan magyarázata stb.

lelki szemünk többé nem tart káprázattól vagy vakságtól, ha az igazság napfényébe mer nézni. Legbecesebb kincsüinktől, a vallástól, nem fosztatunk meg e vizsgálat eredményei által, igazságot nyerünk csalképek árán, valóságért cseréljük ki ábrándainkat, a lényegest megőrizzük s csak a lényegtelenből áldozunk. M a m i a n i gróf is nem különben, mint a nagyhirű M ü l l e r M i k s a a nyelvészetet s az ethnographiát gondosan felhasználta a vallás lényege felől írott elmékedéseiben; ő nála is az „a priori“ szerint való okoskodás háttérbe szorult s helyét igen sokszor a hasonlító bizonyítás foglalta el. Előbbi azonban, a mi egy bölcsésznel senkit meg nem lephet, leginkább a vallási eszme lélektani talaját s az emberi jellem kiképzésére gyakorolt ethikai befolyását vizsgálta, szóval mind azt, mi ez eszmére vonatkozik, leginkább a bölcsészet terén nyomozta, míg utóbbi nyelvészi tisztéhez hiven a vallásos fogalmak szavakban és szavak által kifejtett történetét, történeti fejlődését kutatta. M a m i a n i műve kettős alapon épült, tisztán bölcsészeten és historiai n ez által élesen különbözik számos hasonló tartalmu munkától s az ilyen alapon épült vallástanulmányt a platonismus szelleme lengi át, melyben a νόησις a dolgok fogalmi tartalmának beható megismerésére irányul.

V.

F e r r i L a j o s ismertetésében, melyet M a m i a n i többször idézett munkája felől irt, e munka szerzőjének nézeteit összehasonlította B u n s e n, M ü l l e r M i k s a és H a r t m a n n ide tartozó nézeteivel. *) B u n s e n a jeles nyelvész és történész „Isten a világtörténetben“ czimű munkájában a régi és újabb népek szellemi életének írott emlékeit, hagyományait kutatta fel, hogy a műveltséggel párhuzamosan fejlődő vallásos öntudat elémenetét tanulmányozhassa. B u n s e n az ismert népek vallásos hitét, hiedelmeit egy nagyszerű képben varázsolja elénk, melynek közepén, mint F e r r i L a j o s találóan jegyezte meg, az Istenről való eszme fényes középpontként tűnik fel, melyből az egyes ábrákra különböző színű és hatályú számtalan sugár árad.

A vallásos érzés B. vonzó előadása szerint a világtörténet korszakain át folyton fejlődik és az emberfajok természet-

*) Nuova Antologia, 1880. IX. füz., 1. a 67—70 lapokon.

adta tehetségeinek s a miveltség változati fokainak megfelelőleg maga is változik. A terjedelmes kép legvilágosabb oldalán a vallásos fejlődés az, mely leginkább elétünik s a miveltség változati fokai néha nem eléggé észrevehetőek, vagy árnyékképek, vagy mintha a festő szántszándékosan elrejtette volna őket, szóval e képben az együttes fejlődés egyike, ugy mint a vallásos, a kellő világítás nélkül soha nem szükkölködik s a világos előtért többször ugy foglalja el, hogy másika ilyenkor, mint ennek árnyéka tűnik fel. Müller Miksa a vallás lényegét vizsgálja s e hatalom nyilatkozatait többé nem közvetlenül a világtörténetben, hanem a népszellem benső életében, az egyesek lélekállapotában, a lélek csendjében, harczaiban, háborgásai közt kutatja, azonban illetén vizsgálatát nem terjeszti ki valamennyi ismert nép vallására, sőt azt az árja fajú népek határai közé szoritja. Hartmann (munkája czime: a jövő vallása), mint Ferrri helyesen jegyezte meg, a kereszténység és annak vívmányai iránt ép oly igazságtalan, mint Strauss a maga „régis és új hit“ czimű munkájában. Mindketten az elfogultság, balvélemények, előítéletek ködös légköréből nem tudnak a tisztább légtáj magasságáig elhatolni, a honnan tekintve a keresztény vallás ugy tűnik fel, mint az emberi nem boldogítója, vigasztalója; szem elől tévesztve a kereszténység lényegét az örökké igaz tanok téves magyarázataira fordították figyelmüket, a vallásos érzés tévedéseit vizsgálták a nélkül, hogy a tévedések okait megfigyelték volna, — a vallás isteni volta előtt szemet hunytak. Hartmann az Isten személyiségét tagadja s egy a brahmanismusból és iszlamból összealkotott vallást állit a kereszténység helyébe. A jövő e vallásától s olyan jövőtől, melynek ez a vallása óvjon meg minket s azokat, kik követni fognak, a kegyes gondviselés! Mamiani könyve élesen különbözik az utóbb említett két munkától, ennek hat részét, melyekből áll, a kereszténység szelleme lengi át, így az első részben a tudós szerző a vallást a tudománnyal egyeztetni s helyre állitja az emberi lélek tehetségeinek azt az összhangját, melynek erőszakos, szenvedélyes, könnyelmű megzavarói nem tudják, hogy minő kárt okoznak ezzel a léleknek; — a liberalismus való és képzelt lényei, melyekkel embertársaikat a megzavart, elvesztett összhangért kárpótolni akarják, abból a kincsből semmit se pótolhatnak, semmitse térithetnek meg, mely eltűnik az emberi lélekből,

ha a benne létezett összhang megzavartatik. Müller Miksa helyesen tulajdonít a léleknek egy oly saját tehetséget, mely a vallási fogalmak megalkotására van hivatva, e nélkül csak az érzékeink által tapasztalható világot vennők észre, azonban ez lehetővé teszi, hogy a véghetetlenség eszméjét elsajátítsuk, ez az a tehetség, melyről a Wartburgi mondások egyike következőleg szól:

Der Glaub ist gar ein neuer Sinn,
Weit über die fünf Sinne hin.

Ez a tehetség az, melyet Mamiani „*facoltà mistica*“-nak nevezett el s melyről műve harmadik részében értekezett.

VI.

A mű első része, mint megjegyeztük, a vallás tudomány egyeztetését foglalja magában; a második részben a szerző a különböző vallások körében tanaik csalhatlansága felől keletkezett állításokat bírálja s ugyanebben a fejezetben kikel azok ellen, kik a hitvallásokban és hitrejtelmekben foglalt igazságokat kereken tagadják; a harmadik rész tartalmát már az előbbeni fejezet végén említettük meg; a negyedik fejezetben szerző az emberi nem szerves egységéről; az ötödikben azokról az erkölcsi s vallásos igazságokról, melyek nem más uton, hanem az általa „*facoltà mistica*“-nak nevezett, lelki tehetségünk által szereztettek meg; s végezetül a hatodik fejezetben a legjobb vallás ismertető jeleiről értekezik.

A metaphysikának abban a részében, mely az istenség lételének bizonyítékaival foglalkozik, az ott felsorolt bizonyítékok egyike ontologiainak neveztetik s ez a különböző népek lelki életében élő tudatja annak, hogy a gyarló ember alá van vetve egy korlátlan hatalmu valóságnak, mely akarátja szerint határoz felette, az erről való tudatot a metaphysikusok „*velünk született*“-nek mondják. Ez a régibb nézet, mely látszaton alapúl, mert nem az említett tudat, illetőleg annak fogalmi tartalma, hanem a megszerzésére alkalmas tehetség az, mely csakugyan velünk született, s mely a népfajok és egyének szerint különbözően ismeri meg azt a főhatalmat, melyet félünk, szeretünk, imádunk, melyet félnek azok, kik a miveltség alanti fokán állanak, szeretnek és imádnak a miveltségben eláhaladtak s mert imádás nélkül még szerethetünk, de szeretet nélkül nem imádkozunk s csakis azt imádjuk, a mi szent előttünk,

imádunk és imádni fognak a legkifejlettebb műveltség embernek elérhető verőfényes magaslatain. Az imádás maga is nem egy és ugyanaz az erkölcs és műveltség különböző fokain álló népeknél s az egy fajú nép határain belül az egyének erkölcsi értéke, értelmi fokai szerint szintén különböző, sőt más módon nyilatkozik a történet különböző korszakaiban. A kereszténység legeszményibb értelme szerint való „adoratio“ nagyban különbözik attól, mit e szó eredetileg jelentett s az egyházi atyák és theologusok fogalmát nem ugyanazonképen értelmezik. A görög εὐχὴ szó gyöke az ős árja *i* (a tő *ik*), mely a menést, a mozgást eléfelé jelenti s P o t t e gyök származékaira nézt megjegyzi, hogy az árja nyelvekben az eléérés fogalma az eljutás, menés gyökének változatai által fejeztetik ki; a vágy, kérés, kérdezés lelkünk gyorsított mozgása levén valamely cél felé, szándékunk valamit elérni, valamihez eljutni, e fogalmak is az árja nyelvek birodalmában (és megjegyzem nem csak ott) s így a többi közt a görög és latin nyelvben a menést jelentő *i* gyökből képzett *ik* (*ic*) tő által fejeztetnek ki. Az imádás eredetileg imádság volt, az imádság kérés, a kérés a lélek ohaja valamely céljához eljutni s végezetül az eljutás: haladás, mozgás, bizonyos cél felé. Imádás szavunk ugyanaból a gyökből képeztetett, melyből az altai *em—ire* „buzgón kérni“, s az oszmanli *im—ren—mek*, a keleti török *um—mak* „reményleni“ szintén e gyökből származott.*) A héber nyelvben „megállni Isten előtt“, „meghajolni Isten előtt“ (Gen. 22,5), „füstölni“ (imádkozni értelemben) az imádás szokott kifejezései, — e kitételek mindegyike az imádás külső cselekedetére vonatkozik, míg *b i k k e s* eredetileg „kiván“, „kér“ értelmével bír. Az imádkozásnak van még egy héber kifejezése, melyet különösen fontosnak tartok s ez a *p a l a l tő* *hithpael* alakja, mely a proféták irataiban s a zsoltárookban is előfordul, mert ép ez a kitétel az, mely az imádság, az imádás fogalmának legmegfelelőbb, mert az imádásnak nem külső cselekedetét jelenti, nem kérést jelent, nincs is oly igetöböl képezve, melynek eredeti értelme „kérni“ volt, mint p. o. az említettem *b i k k e s*, a magyar „imádni“, az árja nyelvek hasonértelmű szava, mely az illető igetöböl képeztetve előrag által erősített meg, hanem az embernek azt a lelki állapotát jelenti, melyben magát az

*] L. Vámbéri „a török-tatár nyelvek etymologiai szótára“ című jeles munkája 33-dik §-át.

érzéki világ tárgyaitól elkülönö-zvén, minden gondolatját s érzését az Istenről való egy nagy gondolatban s az iránta való hála boldogító érzetében egyesíti. A mit ez a szó kifejez, nem csupán imádkozás, hanem az Isten magasztalása s a magasztalásban együtt van a buzgó kérés a hálás köszönettel s az, a kit így magasztalunk, mindenek felett szent, s imádjuk szentségeért a zsoltáriró nagy jelentőségű szavainak megfelelőleg: „Magasztaljátok a mi Urunkat Istenünket, mert szent ő“ (Zsolt. 99, 5. 9). E zsoltárversben azonban nem a p a l a l ige hitpael alakja használatik. Az erős Isten előtt meghajlunk, azt „kinek haragja előtt reszket a föld“ (Jer. 10, 10) a tőle félők kiengesztelni iparkodnak, a mindenható Istenhez kéréssel, a kegyelmeshez hálás köszönettel fordulunk, a szent Istent magasztaljuk, imádjuk. A héber nyelvnek egyik jeles sajátága: alkalmatos volta a vallási fogalmak kifejezésére s ebben felülmúlja saját testvéreit is a sémi nyelvek családjában, például szolgáljon reá az említett hitpalel ige s a קָדוֹשׁ szó.

VII.

Mamiani gróf szerint egyedül a „szent“ az, a mit imádkunk s az imádást a lélek azon állapotának tartja, melyben az istenséget eltekintve egyéb tulajdonságaitól, mint szentet, Istennek szentségét szemléli s e szemléje tárgyához egy oly erős, tágíthatlan kapcsolatba lép, mely nem engedi, hogy bármely perczen tetszése szerint bontakozzék ki belőle; ihlet az ily kapcsolat, s az ihletnek időt nem mi szabunk; a szentség megismerése s az érzés, mely ezt követi, mind megannyi tényezői az imádnak; igaznak valljuk a mit érzünk s vallásunknak érezzük igazságát is, s mind ez részint szabad akaratunk, részint benső kényszer műve. Az imádás különbözik bármely külső vallásos gyakorlattól, de egyszersmind különbözik a léleknek vele határos más műveleteitől is, milyenek az igaznak elismerése, az erkölcsi törvénynek való engedelmisség, a jó követése, a szép bámulata s a szemlélete által bennünk felélesztett gyönyörűség, mert mint Mamiani maga mondja: a jót ohajtjuk, az igazat helyesljük, a szépet bámuljuk, a szentet azonban s egyedül ezt imádjuk. És itt már helyén lesz a „szent“ fogalmával és az ezt kifejező szavakkal foglalkoznunk. A latin nyelvben „sanctus“ és „sacer“ a „sancire“

igével egy szócsaládhoz tartoznak s tehát a megerősített jelentik, azt a mit a szokás vagy törvény megerősített, feloldozhatlannak nyilvánított. Helyesen jegyzi meg Baudissin gróf, hogy bizonyára már a latin nyelvben létezett különbség a „sacer“ és „sanctus“ között s nem csupa véletlennek lehet tulajdonítani, hogy a latin nyelvet beszélő és író keresztények az utóbbi szót választották a „szent“ fogalmának kifejezésére, mely a latin nyelv megbomlásából eredt román nyelvekben szintén ugyanabban az értelemben használtatott s használtatik mai időben is. *) A Ciceró-nál előforduló „amores sancti“ Baudissin értelmezése szerint „amores casti“-t jelent, s hozzá tehetjük, Plautus bizonyára a „servus sacerrimus“ kifejezést „istentelen gonosz rab“ értelmében nem használta volna, ha „sacer“ és „sanctus“ közt lényeges értelmi különbség nem lesz vala. A görög ἄγιος eredetileg a „tisztelendőt“ jelentette, míg ἁγιός eredeti értelme „erőteljes“, „fris“, „virágzó.“ **) A török-tár nyelvekben arī, mely nézetem szerint eredetileg az elkülönítettet jelentette s ennél fogva eredeti értelmére nézt a héber kadós-nak megfelelője, a „tisztá“ kifejezésére használtatott ugyan, de a jót, jótékonyt, erényest s az általam kiadott kún szövegekben ép azt jelentette, mit a héber kadós, úgy mint a szentet. A héber kadós eredeti értelmére nézt Baudissin-nel egyet értek s én is azt tartom, a mit ő, hogy az nem más volt, mint a magát elkülönítő, minden egyébtől különböző s Istenre vonatkoztatva a „hozzá hasonlíthatlan“, az a kiről Jeremias azt mondja: „Nincs Uram hasonlatos te hozzád senki“ (10, 6). Az emberi léleknek az a tehetsége, melyet Mamiani titokszerűnek nevezett, tekintettel arra a főhatalomra, melynek a gyarló ember alávetett, talán mindenek előtt a tőle való függés bizonyos tudatára tett szert, mely tudat Schleiermacher szerint a hit alanyi elemeinek leglényegesebbje. Az ember a főhatalomtól csak akkor félhetett, mikor már tudata volt a tőle való függésről, mert igazán csak attól félhet az ember, a minek hatalma van felette s mielőtt azt a tudatot magának megszerezte volna, a kültermészet tüneményei legfeljebb idegrendszerére hatottak s némi bámulatra ragadták, elbámult, hogy bizonyos tárgyat lá-

*) Studien zur Semitischen Religionsgeschichte (Lipce, 1878), 2-dik füzet, l. a 35—36 lapon.

**) L. Baudissin gróf idézett munkájának 2-ik füzetét a 33—34 lapon

tott, hogy bizonyos hangot hallott, de csodálkozni még nem tudott, mert a csodálkozás Plato szerint a bölcsesség kezdete. Ezután következett a félelem, melyet Lucretius és Epicur követői a vallás eredetének nevezték, „az Urnak félelme a te bölcseséged“ mondja Jób (28, 28). A függésről való tudatot a félelem nyomban követte s a ki félni kezd, felveszi a fenytéket. A kitől félünk, azt kiengesztelni iparkodunk, kérjük, hogy a rosszat távolítsa el tőlünk. A kérés teljesültével a lélekben az isteni jószágról való tudat is meghonosult s az ember köszönettel fordult Istenéhez. A gyarló ember a természet némely a figyelmet leginkább megragadó tüneteinek egymásután való következését megjegyezvén, azt tapasztalta, hogy ez egymásután az állandó jellegét hordja magán s ilyenképen felfedezte a természetben a rendet, a törvényt, a főhatalomban pedig a mindenható törvényhozót s a törvény megtartóját s mert e törvényt tökéletesnek s magára nézve is a legjobbnak tartotta, a főhatalomban mindennek tökéletes, bölcs igazgatóját, megtartóját kezdette tisztelni.

VIII.

Igy fejlődött a szellemi látkör tágultával már a kezdetleges műveltség alanti fokán a fölény megismerése s azoknak az újabb meg újabb alakoknak, melyekben e fogalom az ember mind élesebben látó s megkülönböztető lelki szeme előtt megjelent, magában az emberben különböző érzések feleltek meg. De az eredetileg tiszta, noha még teljesen ki nem fejlesztett eszmének épen e további kibontakozásai közt történt, hogy ez eredeti tisztaságát elveszítette s ekkor eredt s alakult az emberfaj műveltségének az a különyszerű képe, melyben azt látjuk, hogy míg a műveltség alanti fokán visszamaradt népek a fölény felől való tiszta fogalmat megőrizték, addig az előre haladottak, azok, melyeknek elemeit az ókorban a társadalmi élet, állami intézmények, tudomány és művészet terén leginkább s méltán csodáljuk, azt megzavarták s bizonyára erkölcsi károokra, az elődeiktől reájok maradt tiszta fogalmat a féktelen képzelet csudaszüleményeiért cserélték fel. Az Egyiptomiaknál a polytheismust teljes virágjában találjuk, a varázslat is nagy mértékben ki volt fejlődve közöttük, *) mely mint

*) „Kiknek varázslásuk nem ért semmit“ mondja Mózes 4. k. 23. f. 23. v.-ben.

árny a testet a polytheismust követni szokta s ennek befolyása nem csak a daemonokra, de magokra a főistenekre is kiterjedt. Varázsmondatok által bármely főistent a földre idézhetőnek tartottak s azt vélték, hogy ezek által az istenség az ember kivánságainak, akarátjának teljesítésére kényszeríthető, sőt azt hitték, hogy e mondatok ereje valamely istent egy meghatározott helyre leköthet. *) Maga az összehasonlító mythologia eredete Egyiptomban volt, azok, kik Herodotot egyiptomi utjában kalauzolták s neki az ottani templomokat, műemlékeket, nézést érdemlő tárgyakat megmutatták, gyakran hasonlították össze a görög pantheon isteneit az egyiptomiakkal. Mindazonáltal, ha az ó-kor e nagyműveltségű birodalma oly dúsan tenyésző polytheismusát közelebbről vizsgáljuk meg s különösen a legrégebb idők irodalmi maradványaira fordítjuk figyelmünket, azt fogjuk látni, hogy e sok isten és istennő egy isteni fölénynek különböző tulajdonitmányai, jelezvényei, a birodalom különböző tartományaiban s az egyes tartományok városaiban, szent helyeken, sokszerűen kifejelett személyesítései, a fölény számos mellékneveiből eredt főnevek. Ammon, Aten**), Osiris stb. eredetileg egy és ugyanazon fölényt jelentették, de ez eredetre sűrű fátyolt borított az időnek hosszúsága.

Az Ákkadokat, vagy mint Oppert nevezi őket, a Sumerakat ***) tartják Chaldaea műveltsége megalapítóinak s ezek irodalmában, mely legfőbbként varázsmondatokból áll, polytheismusok egész sűrű erdeje tárul fel, melyen keresztül a vizsgáló szem az egy Isten imádás tiszta napfényét pillantja meg, mert az összes rendelkezésünkre álló adatokból kétségtelenül tűnik ki, hogy e nép legfőbb Istene Dingir volt s Babylon városának sémi neve Bab-Ilu „Isten kapuja“, régibb ákkad vagy sumer neve: Ka-Dingira szószerinti fordítása. Ka a magyar és török kapu szóval, dingir pedig a török tengri, tingri, tañri szavakkal azonos s ez alakokkal együtt egy a világosságot, megvilágosodást jelentő gyökből eredt. Hel-

*) Geschichte Aegyptens von Psammetich I. bis auf Alexander den Grossen von dr. A. Wiedemann [Leipzig, 1880], az 53-dik lapon.

**) Atenről azt mondja Mariette-Bey „le disque rayonnant qu'on n' a peut-être pas comparé sans raison à l' Adonai des religions semitiques“, l. Aperçu de l'histoire d'Egypte, a 70 dik lapon.

***) L. Sumérien ou accadien? par Jules Oppert [Páris, 1876].

t a i-nál (21) a Hunnok Istene szintén egy oly név által fejeztetik ki, mely e török gyökre vezet vissza, mert a D a m a s e k *m*-je bizonyára *n* helyett áll s *s*-je az említett alakok *r*-jének felel meg. Az Akkadok Dingir nevű főlénye többször *an*-nak is neveztetik s az *an-u* istennév az eredeti *an* alaknak talán az assyr *u* rag által eszközölt kibővülése. *)

Magának Chaldaeanak főistene Ilu volt, a mely névhez Menant említett műve idézett helyén e következő megjegyzést tette: „Egyébaránt minden semitáknál mindig ez a szó jelentette az istenség abszolút ideáját; ez értelemben maradt meg az egy Istent imádó semiták dogmájában és még ma is egész tisztaságában megtaláljuk Mahomed tanítványainak nyelvében.“ Az indiai pantheonnak is van egy főlénye, ki a Devâs-okat, az Asurâs-okat, sőt magát Indrat is teremtette s ez a főlény Prag'apati.***) Bármily dúsan is tenyésző és virágzó Indiában a polytheismus csodafája, e fának sudarát lomb nem takarja s napfény övedzi körül s ez főlénye az indiai pantheonnak: Prag'apati. Ellenben az ó-kor némely oly népe, mely az emberfaj művelődése történetében szerepet nem játszott, mely felől dicséretest a történetírás tudtunkra nem adott, sőt olyan nép is, mely az erkölcsiség igen alanti fokán állott, az egen és földön egyaránt uralkodó főlény fogalmát a polytheismus befolyásától menten, tisztán megőrizte, így látjuk ezt egy néhány népnél, kiknek emlékét „a történetírás atya“ Herodot megóvta az elfeledéstől historiája IV-dik könyvében. A kéjlegő Agathyrrok, a varázslattal foglalkozó Neurok, a vadindulatu Androphagok, a Taurok — az ó-kor híres kalózi — voltak ép azok a népek, melyek az emberi nemnek egy közös igazságos Istenében hittek!***) Jelenleg is létezik több olyan vadnép, mely a mivelttség legalsó fokán egy főlényben hiszen. Holub az alatt a hét év alatt, melyet Afrikában töltött,****) egy a Masupia törzsből való ember temetésén volt jelen, kinek sirja körül sokan fut-

*) L. Menant „Babylone e la Chaldée“ című műve 10b-dik lapját.

***) L. Angelo De Gubernatis „Letture sopra la Nitologia Vedica“ jeles műve 196—197 lapjait.

****) L. értekezésemet „az Agathyrrok vallása s vallásos jelvényeik felel“ a Ker. Magv. XV. évf. 2-ik füzetében, a 93-ik lapon.

*****) L. „Sieben Jahre in Süd-Afrika“ [Bécs, 1880], a 25-dik f. 249 dik lapján.

károztak, lármáztak, lövöldöztek. Holub kérdésére, hogy mi volt a halál oka, egyike a jelenlevőknek ég felé tekintve azt válaszolta: Moleno. Dr. Friesach Károly „Ein Ausflug nach Britisch-Columbien im Jahre 1858“ egy columbiai vad törzsről megjegyzi, hogy ez egy legfőbb lényben, egy hatalmas szellemben hitt ugyan, a nélkül azonban, hogy ezzel sokat törődött volna, mert e fölényt oly jóságos szellemnek tartották, a ki senkinek sem árt, a kit nincs miért megengesztelni, míg a rossz szellemek, ha áldozatokkal ki nem elégittetnek, mindenkor az ember kárára törekednek.*) Ez a felfogás már az ókorban létezett s az itt megemlítetthez hasonló következményeket eredményezett.

IX.

A jó és rossz szellem küzdelme egy vagy más alakban oly lényeges része a mythológiának, hogy az az indok, mely e hitnek létrehozója volt a különböző népek hitregészetében, bizonynyal egyike volt a leghatalmasabb befolyásoknak, melyekkel a kültermészet, szemlélőjét, az embert ihlette. A jó és rossz szellem harczát a hajdankor embere legelőször is az ég boltján pillantotta meg abban a folytonos harczban, melyet a világoosság és sötétség egymás ellen vivnek. Az assyr mythológiában Bel egy Tiamat nevű szörnnyel küzd elkeseredetten.*¹) Az Egyptomiaknál Set a sötétség gonosz daemona vagy egy Apap nevű kigyó az, mely a világoosság istenei ellen küzd s Set-nek ugyan sikerült Râ-nak, a napnak fényes szemét elnyelni, de kénytelen volt azt megint kiadni magából, a Persáknál Auramazdâ és Angrômâyus (Ahriman) küzdenek egymás ellen stb. Midőn a népszellem a dualismust megalkotta az égbolt tüneményeinek szemlélete által reávezetve, a fölényről való fogalom már annyira tisztult, hogy az ember többé nem a félelmet, hanem az igazat, a jót, az irgalmast látta benne. A fölény az általa alkotott természetben annyiféleképp nyilatkozik és e sokszerű nyilatkozatainak megfelelőleg annyi jelezzvényyel ruháztatik fel (az Araboknál Al-

*] L. „Der Naturwissenschaftliche Verein für Steiermark der 48. Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte als Festgabe“ [Graz, 1874], a 85-dik lapon.

**] L. Talbot [H. F.] művét: The fight between Bel and the Dragon stb. a bibl. archaeologiai egylet közleményei V-ik kötetében.

lahnak 99 jelezvény tulajdonittatik), hogy végre a gyarló ember az általa imádott fővalóság lényegét e különböző nyilatkozataiba majdnem annyira elmerítette, hogy az egységes lényeg már alig volt észrevehető a személyes léttel felruházott isteni nyilatkozatok, jelezvények sokasága miatt. Azonban nincs szándékom e helyen a polytheismus eredetéről szólanom, csupán csak a főlényről való eszme fejlődési láncolatában azt a láncszemet akartam kimutatni, melyen túl eredt a sötétség főszeleméről való fogalom. Ha az ember Istenében csupán csak azt a főlényt látta volna, kitől félnie kell, és még nem látta volna benne a jóságot, a kegyelmest, bizonyára a sötétség szeleméről való fogalmat meg nem alkotta volna; e fogalom aránylag későn alakult, mert az Ariák ős vallásában még nem volt meg, hanem az Irániaknál keletkezett. A sémi népek ős vallásában se fordul elé a sötétség szelleméről való fogalom. Ebből látszik, hogy a főlényről való eszme, mily hosszú időn át fejlődött, tisztult a polytheismus befolyásaitól menten!

De térjünk vissza a legfőbb lény megismeréséhez. Mamiani szerint az Istenről való fogalom befolyása egyenlőképp árad az emberek lelkébe, de nem minden lélek fogadja magába egyenlően. Innen van az, hogy az imádásnak abban a részében, melyről a léleknek öntudata van, közte s imádása isteni tárgya közt egy egyéniségének teljesen megfelelő viszony támad. A félnék, a bölcs, az igazságos, a szerető sziv különbözőképp imádja Istenét, az egyik a hatalmat, a másik a jóságot, a harmadik a bölcseséget és igazságosságot, a negyedik a szeretet legfőbb kuforrását szemléli benne legkülönösebben, azonban lényében mindegyikök e tulajdonságok mindegyikét látja. E tökéletességek összegében nyilatkozik legtisztábban a legfőbb lény s a gyarló ember e nyilatkozatát imádással fogadja s mentől tökéletesebb az emberi léleknek ismerete Isten felől, annál tökéletesebb imádása is. Az imádás magaslatáig felemelkedett titokszerű tehetség úgy a népeknél, mint az egyes emberek lelkében tisztán nyilatkozik s Mamiani szerint nyilatkozataiból tűnik ki valódi teljes értéke, ezekből látjuk, hogy mennyire tudja a jót elémozditani, az emberi társaságra nézt annyira üdvös rendet biztosítani, tökéletesíteni, mert mint Mamiani az olvasót helyesen figyelmezteti, ha a hit a kellő fék nélkül szükölködik, a hívő hajlandó azt hinni, hogy Istenével személyesen, mintegy szemtől szembe közlekedik s Isten csodái

által nyilvánítja ki előtte lényegét s hatalmát; ekkor az illető hajlandó elhítenni magával, hogy saját akarata egyszermind Isten akarata is, s abban a társadalomban, melyben egy ily irány meghonosult, a tudatlanság a hitrejtelem jelelvényét kevélyen magának tulajdonítja, a csodaszerű az isteni kijelentés gyakori, majdnem megszokott eszközévé válik, a képtelen és hihetetlen istenítettik. A józan ész nem csak a physiolatria, zoolatria s anthropomorphismus terén áldoztatik fel a hitrejtelmesség végleteinek, de a tiszta vallás magaslatain is megtörténhetik s nem egyszer történt meg, hogy a hit rajongássá fajulván, ellentétbe helyezte magát az erkölcsessel és a tudomány-nyal. És mégis, mint a szerző helyesen mondja, mind ez semmit sem bizonyít az imádás isteni eredete, az emberi lélek hitrejtelmes tehetségének lényege ellen. E tehetséget M a m i a n i szerint nem magyarázza meg se a hitre való hajlandóság, se az ismeretlen erőktől való félelem, se a jelvényes iránt való szeretet, se a végtelenről való ábránd, se a teljes boldogság iránt táplált remény s ennek várása, ha a főlény szemlélete mind ezekkel nem szövetkezik, illetőleg azon nézet, mely a hitnek alapeszméje és a mely a lélek kellő összhangjában a valódi imádás cselekedetében s cselekedete által nyilvánul.

[Folytatása következik.]

Gróf KUUN GÉZA.

VÁNDORLÁS PALESZTINÁBAN.

I.

A SZENTFÖLD.

Annai utazó vagy zarándok egy országot sem látogatott meg, mint épen Palesztinát, a zsidók országát; és annyi könyvet, annyi utleirást sem bocsátottak közre egyetlen országról sem, mint épen Izrael fiainak földjéről. Pedig magában véve kicsiny ország és már a régi egyházatya Jeromos azt mondá, hogy szegyenli a pogányok előtt Palesztina területét felemlíteni: nehogy gúnyolódjanak Izrael Istene felett, ki csak ily kicsiny országgal bírta jutalmazni választott népét. Kicsi isten lehet az, a ki nagyobb földet nem birt adni választott népének!.. Így gúnyolódtak Jeromos idejében a pogányok. De Jézus születésének eseménye, nagy hirt szerzett a kis Zsidóországnak. Az ő érdekes személyisége, érdeket keltett mindazon helyek iránt, melyeken megfordult. És mert igen sokan Istennek hitték Jézust, rendkívüli vágy támadt bennök megtekinteni azokat a helyeket, melyeken az Isten járt-kelt. És mivel az ó-szövetségi szentekről szóló jelentéseket is igen sokan, a zsidókkal együtt szószerinti valóságnak vették: az is érdekelte őket, hogy lássák az ó-szövetségi isteni s tulvilági jeleneteknek színhelyét. Palesztina nem csupán a keresztényeknek emlékezetes szent földje, hanem a zsidóké is. Ezek is eljárnak ide, százak óta, nagy csoportokban, hogy az ígért földén, hol Jehova annyiszor megjelent, hol Ábrahám, Izsák és Jákob laktak és meghaltak: ők is lakjanak és meghaljanak, s mert a végítélet napja a Jehosafat völgyében leend, hogy ide temetkezzenek, s mindjárt a helyszínén feltámadhassanak. A ki más országban hal meg, s ott temetkezik, az a föld alatt foga Jehosafat völgybe, az ítélet napjára elgyalogolni. Sok kiaszott, őszszakálu zsidót láttam én Jeruzsálemben, kik a világ minden részéről ide sereglettek, apáik földjére, hogy a Jehosafat völgyében eltemettessenek. De a moszlimeknek is szentföldje; mert Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes, Jézus, Allának profétái;

és a zsidó meg a keresztény biblia, szinte Allának könyvei; előhírnökei a legfőbb profétának Mohammadnak és a szentkönyvek legutolsó kiadásának az Alkoránnak. S Jeruzsálemben, a Mória hegyen, hol egykoron Salamon temploma diszlett: ott áll a szent kőszikla Omár kalifának híres nagy mecsetjében. És az igazhívő moszlim, ki Mekkába nem zarándokolhatott, meglátogatja az Eszszahra-t, a kőszikla^f mecsetet Jeruzsálemben. A nagy szikla a mecset közepén, aranyozott vas rácsesal van kerítve, s a moszlimok hiszik, hogy nem támaszkodik a földre, hanem lebeg felette s pedig azóta hogy a próféta az égfelé nyargalt e szikláról, Gábor főangyal társaságában. A szikla is utánuk emelkedett, de Gábor főangyal reá lépett s azóta függő helyzetben maradt. Igaz, hogy a sziklának szélei nem érintik a földet s csak közepe támaszkodik reá, de ezt nem láthatni.

Palesztina a keresztényeknek, a zsidóknak s a moszlimoknak is szentföldje, s Jeruzsálem mindannyioknak szent városa. De mindegyiknek más más értelemben szent; más más értelemben érdekes.

Nekünk ez ama föld, melyen az emberi közművelődés történetének egyik legnagyobb korszaka vette kezdetét! . . .

És ha Schliemann elzarándokol Trója hantjaihoz, hogy felkutassa egy rég letűnt világ színterét, a klasszikus irodalom egyik szent helyét: ki csodálkoznék azon, hogy száza-
kon át, annyi millió embert érdekelt, ama föld ott a távol keleten, hol közművelődésünknek eddig legnagyobb korszaka kezdetét vette.

Legujabb időben protestáns férfiak irták Palesztináról, nagymérvű tudomány, beható tapasztalás, életszemlélet után a legalaposb, s legtanulságosabb könyveket. R o b i n s o n E d e, S c h m i t É l i társaságában Amerikából hajóztak rendkívüli tudományos készültséggel, az ígéret földére; utánok egy svájci orvos T o b l e r T i t u s négyszer vándorolt oda, s miután elébb áttanulmányozta talán minden régi utazónak fenmaradt könyvét: a szentföldön, a helyszínén, ellátogatott minden romdűledékhez s megkérdezte még a fűszálat is, mely fölötté termett: vaskos kötetekben írta le a mit tanult, látott és hallott.

II.

AZ UTAZÁS.

Én Triesztből gőzhajón utaztam Corfu, Zante, Czefalonia, Szira szigeteket meglátogatva, Smyrnába; onnan Rhodusba, Cziprusba, Beiruthba és Jaffába. Ez utam beleszámítva az egyes helyeken való tartozkodást, Smyrnában két napot, Beiruthban egy napot, a többi helyeken félnapot vagy néhány órát csupán tizennégy napot tartott. Gyors utazás és kényelmes az osztrák Lloyd gőzösökön, kivált ha tekintetbe vesszük a régi vitorlás hajókon való járást.

A negyedik század első feléből 333-ból fenmaradt egy bordeauxi zarándoknak rövid uti naplója. Vándorunk Bordeauxból a havasokon át Olaszországba ment, nevezetesen Turinba; innen: Milano, Bergamo, Brescia, Verona s Vicenzán át Aquilejába. Majd a juliai havasokon át Laibachba (Civitas Emona), Cillibe (Civitas Celeia) és Pettauba (Civitas Petovione). Itt a Dráva hidján átkelve alsó Pannoniába érkezett, utjában következő nevesb helyeket érte: Légrád a Dráva mellett (Jovia) Eszék (Mursa) Sirmium, Belgrád (Singidunum). Innen Philipopolnak, Herakleának tartva Konstantinápolyba érkezett. Jeruzsálembe Kis-Ázsián keresztül zarándokolt. Visszajövet Philipinek és Thessalonikának tartott, honnan egyenes vonalban, az otrantói tengerszoros felé sietett. S nem messze Apolloniától Avlónánál hajóra szállt és átkelt Kalábriába, Brindisibe. Innen több helyet érintve Kápuába, azután Rómába utazott. Romából Narni, Spoleto s egyéb városokon keresztül Pesaróba. Végre Rimini, Bologna, Reggio, Parma s Piacenzán át Milánóba jött vissza.

Azok az utazók, kik nem voltak a tengernek barátjai, rendszeren a bordauxi zarándok ösvényén jártak. De a tengeri utazás tartamáról is példát hozok a sok közül. Ezerszáz évvel a bordeauxi zarándok után, 1479-ben Tucher János polgár Nürnbergből Jeruzsálembe és a Sinai hegyre zarándokolt. Nürnbergből indult május 6-án lóháton Weiszenburg, Schwäbis, Werde, Augsburg, Landsberg, Insbruck s Praunegk-en át, s tizenhárom nap alatt Velenczébe érkezett. Innen hajón indult tovább június 10-én. Négy nap alatt Parenzóiig jutottak. Innen Zara, Ragusa, Scutari, Durazzo-n át Korfuba. Június 29-ikén indultak tovább Módon, Cerigo, Cándia mellett haladva Julius

14-én Rhodus szigetre érkeztek, 18-án Cziprusba. Innen 20-án éjjélkor indultak Jaffa felé, hová 23-án reggel megérkeztek.

A ki tehát Velenczéből június 10-én indult, az legrövidebb úton is csak július 23-án érkezett Jaffába. — Tisztesség különbség a hajdan és most között! . . A régi utazók azonkívül a tengeri rablóktól is tartottak, azoktól én a Lloyd gőzösön már épen nem félttem. Ez immár eltűnt kísértet! . . . Csak egy baj maradt meg. A tengeri betegség. Midőn Triesztben hajóra szálltunk, egy nagy dereglye vitt a tengeren bent álló gőzöshez. Némely utitársunkat már a dereglyén, csendes tengeren, elfogta a szédelgés, sőt a hányás is. Örültem, hogy bajom nem lett. Másokat meg a gőzösre való szállások alkalmával lepett meg a betegség. Megindultunk, kijutottunk a nyílt tengerre, a nem igen nagy hullámok ringatni kezdték nagy gőzsűnket, ekkor ismét többen estek a betegség áldozatául. Midőn már Triesztet sem láttam, s a nagyobbodó szél folytán, a nagyobbodó hullámok is erősebben ringatták hajónkat, s köröttem a hajó fedélzetén mindinkább elszaporodott a hányók száma, elvégre engemet is elérte a baj s kényszerültem lemenni szobámba s lefeküdni. Nem volt nagymérvű bajom; de azt állítják sokan, hogy a nagyobb mérvű tengeri betegség életunt-ságot okoz; s egyik utazó oly desperatióba esett, hogy felkiáltott: dobjatok a tengerbe. Egyébaránt sokféle orvosságot ajánlanak, de kinek használ, kinek nem használ. Én fekve könnyebben éreztem magam, sőt jól is; de mihelyt felkeltem, a hajónak hánykolódása mindjárt elkábitott s hányásra kényszerített. Azért szeles időkben sok a beteg s kevés ember ül asztalhoz. Itt is hirtelen meglepi a hányás az embert, s néha alig bir felemelkedni helyéről. Én három napig feküdtem s csak igen keveset ettem, midőn a szél lecsendesedett épen Korfuba érteztünk. Felkeltem s kiszáltam megnézni a várost, mert a gőzös néhány órán át ott időzött. Az étkezés a Lloyd gőzösökön pazar és aránylag nem drága. A borok mind valódiak, kitűnők. Megtörténik azonban, hogy az első három tál étel egymásután kimegy az emberből s csak a következők maradnak benne. Én legalább magamon is, másokon is így tapasztaltam. Alig hogy bevettük az ételt, siettünk fel a hajó fedélzetére, némely társaink nem is birtak eléggé sietni, asztalnál lepte meg őket a baj. A többi utazó az ily episodokon azért nem botránkozik meg, mert megszokta, s nem tudja melyik perczen lesz maga

is áldozatává. Mert épen mártius havában utaztam, azért legtöbb ebédeinket ily episodok szaggaták meg. Beiruthban pedig az első napon oly erős szél járt, hogy a kiszállás a lehetlenségek sorába tartozott. Másnap kissé csendesült a szél; a posta dereglye kijött hajónkhoz, de a hágcsót nem lehetett leereszteni, hanem bevártuk a pillanatot, midőn a hullám egészen a hajó fedélzetig emeli a dereglyét, akkor hirtelen beleugrottunk, a kik kiszállni akartunk, hirtelen kelle cselekednünk, mert a másik perczen a dereglye már lent vala a hullámvölgyben. Így szálltam ki, kevesed magammal megnézni Beiruthot. Kedves testvéreinknek, a törököknek, az ázsiai partokon gyalázatos kikötői vannak; talán azt akarják, hogy ott senki ki ne szálljon. Ilyen a beiruthi, ilyen a smyrnaiés ilyen a jaffai kikötő. Jaffában is távol kint a tengeren áll a gözös, többször történik, hogy a posta dereglye sem közelitheti meg, mert a kikötő tele van sziklákkal. Mi nagy nehezen kiszállottunk Jaffában. Midőn a partra értünk, disznó bőrrel bevont bőröndömet a moszlim hordárok nem akarták tova szállítani. Köpködtek reá . . . „Tisztátalan, tisztátalan!“ kiabálván. Sok utánjárásra keresztény hordárt találtam. Ez elvitte bőröndömet az európai utazók közös szállójába, a Szent-Ferenczrendű barátok zárdájába, mely a tengerparton tágas emeletes épület. 1857-ben, midőn én Jaffában kiszálltam, még nem volt a zárdán kívül európaiak számára más vendéglő. Azóta van. Felekezeti különbség nélkül, minden keresztény európai ide szállott, a szegényebbek három napig ingyenes ellátásban részesültek, a nem szegényektől sem kértek a barátok e napokra dijt, de mindenki szívesen adott annyit a mennyi telt tőle, mert tisztességes szobát és megehető eledelt kapott. Jaffa emeltebb helyen, magaslaton fekszik a tenger partján, s fehér, köbalakú, lapos tetejű házai-val, melyek a tenger színétől lépcsőzetesen emelkednek felfelé a magaslat tetejéig, óriási lépcsők gyanánt, a hajóról tekintve meglepő szép tünemény. A keleti városok, ott a földközi tenger partján, az európaira nézve, ki először jelenik meg itt, rendkívüli érdekes tünemények, szokatlan tekintetük meglepő. De csak a hajóról, tisztas távolról ily regényesek; ha belépsz ronda, szűk utcáikba, rögtön elenyézik minden költészet, s a legprózaibb valónak irtózatot, utálatot gerjesztő torzképe tárul elénk. Jézus a farizeusokat, kívülről bemeszelt sirokhoz hasonlítja, melyek kívülről tisztetek, de belülről telvék a megholtak

rothadozó csontjaival. Ilyenek, épen ilyenek a földközi tenger partjain fekvő, s a tengerről regényes alakuaknak tetsző keleti városok.

Az utcák kövezete irgalmatlan; Mert igazhivő moszlimok kutyát a háznál nem tartanak, azért ezek az állatok az utcára kihányt szemetten élődnek, ott ácsorognak csoportonként. Sovány, nagyon szőrtelen alakjuk az éhségnek képviselője. Az utcákon születnek, ott élnek, ott nyomorognak, ott döglenek el. Az utcák tisztogatását a tél vállalta magára. A tél pedig az eső, mely mindent elsöpör, lemos, addig a meddig. Az eső october második felében jó s tart ápril utolsó vagy május legelső pár napjáig. Május elejétől october végeig sohasem esik. Ekkor tehát nincs utca-tisztogatás. De világítás sincs, a ki éjjel az utcán jár lámpást visz magával; ha nem teszi, akkor belebotlik az utcán tanyázó kutya csordába, mely reá mordul; vagy átesik valamely utazónak tevéjén, lován, szamarán. Mert sok szegény utazó csak az utcán vesz éjjeli szállást; de elvégre még a rendőrséggel is bajba keveredik, mert ez irgalom nélkül börtönbe kíséri mindazt, ki éjjel lámpás nélkül jár az utcákon.

A barátok házának lapos tetejéről gyönyörű kilátás nyílik a földközi tengerre. Valahányszor Jaffába jöttem, sokat időztem itt s gyönyörködtem a végtelen, a határtalan tengernek nagyszerű képén. A messze láthatáron fehérlettek a hajók vitorlái, s azokon túl, még távolabb egyes póznák látszotak, a közlő hajók árbocjai, mintha a földgömb másik oldaláról jönnének úgy tüntek fel lassanként; először csak az árbocz, azután a vitorlák kezdettek fehérteni, végre feljött a láthatárra az egész hajó. A napnyugot is elragadó látvány a jaffai barát zárda tetejéről. Egy óriási arany golyónak lemerülése, ott a legtávolabb láthatáron, hol az ég és a víz egyesül. — A gőzösön, a nyílt tengeren, hol csak eget és vizet lát az ember, e két tünemény: a napkelet, az óriási arany golyónak kiemelkedése a vízből; a napnyugot, az arany golyó lemerülése a tengerbe; és a hajók fel-feltünése és nagyobbodása: a legszebb jelenetek. Jaffánál a tenger ritkán csöndes, a város előtt nagy csomó szikla hever elszórtan a tengerben; mintha a régi titánok dobálták volna oda. A gőzös azért nem közeledhetik a part felé, de a városi dereglyéket is sokszor azzal fenyegeti a szél, hogy oda csapja valamely sziklához. Ilyenkor a gőzös egyet

fütyöl Jaffa előtt s az óriási hullámokon tovább tánczol, délnek, Afrika partjai felé, nagy Sándor városába, Alexandriába. A szentföldre való leveleket s küldeményeket azután az onnan jövő hajó hozza vissza egy hét mulva.

A barátok zárdája traditionalis helyen épült. Azt tartja a legenda, hogy itt e helyen lakott Simon a Péter apostol házi gazdája, s itt történtek ama jelenetek, melyekről az Apost. Cselek. könyvében a IX. és X-ik fejezetben olvasunk.

A T a b e a özvegy házáról, illetve annak helyéről is van régi hagyomány, ez a város déli részein utal néhány romra. Valaha itt templom épült. Egyébiránt másfelé is helyezik ezeket a traditiókat.

Csak alig egy napot töltöttünk ez alkalommal Jaffában. Böjt ideje levén, a barátok hal-étellel vendégeltek meg. De volt egy neme a hálnak, melynek kiállhatatlan bűzét sohasem feledem el. B a k k a l a a neve. A mint a fráter behozta az ebédlőbe, oly undorító szag lepte meg az orrot, hogy egyhangulag felkiáltottunk: Mi ez? . . . Ez uraim az olasz barátoknak kedvencz eledele a bakkala, felelé a velünk étkező német páter. Bizony nem mertünk hozzá nyulni. Később, Jeruzsálemben, megbarátkoztam vele. Azért volt oly bűzös, mert a szakács nem értett elkészítéséhez, nem áztatta ki kellőleg. Szárazon olyan, mint egy nagy hasáb forgács. Jeruzsálemben jobb szakácsunk volt, ott jólesett a bakkala, fehér is volt, nem oly sárga mint a jaffai, s minden szagnélküli.

Mivel Palesztinában sem kocsi, sem talyiga, sem kociut nem vala, hanem az emberek — mint háromezer évvel ezelőtt, Ábrahám, Izsák és Jákob — öszvéreken, szamarakon, lovakon, tevéken utaznak: a mi vezetőink is lovakat és szamarakat béreltek, melyek elvigyenek tizenkét óra alatt, másfél napi uton Jeruzsálem felé.

HATALA PÉTER.

Jaffa, 1880

A TEREMTÉS.

(Tanszékfoglaló értekezés.*)

Mélyen tisztelt gyülekezet! A meghatottság teljes érzetével jelenek meg e helyen, hogy egy reám nézve nagyon fontos s tanintézetünkben pedig ritka feladatot teljesítsek. A mélt. és főt. püspök ur ékes szavai épp oly hathatósan éreztették velem az általam elfoglalandó hely fontosságát, mint a menyire int reá az a történelmi tény, mely szerint az unitárius hitfelekezet 43 év óta ily ünnepélyben mai napig részt nem vehetett. Midőn tehát kicsiny személyemet érte az a megtisztelő szerencse, hogy ily fölemelő alkalommal foglaljam el ez iskolánk és egyházunk történelmében oly nevezetes szerepet viselő, ámbár jelenleg módosított theologiai tanszéket, a legforróbb köszönetemet kell kifejezmem a Mélt. és Főt. Egyh. Főtanácsnak, hogy engemet arra kinevezni méltóztatott, a Mélt. E. K. Tanácsnak és a Tek. Iskolai Igazgatóságának, hogy ez ünnepélyre alkalmat nyújtott.

Mélyen tisztelt gyülekezet! A mily nagy fontosságú volt a theologia az egyházban és államban a reformatióig, a közmívelődés terén a reformatió óta százunk első feléig, éppen oly kevés méltánylásban részesül jelenleg minden irányban, *lannyira, hogy sokáig gondolkoztam, vajon nem kellene-e nekem is védelmére állanom. Vajon nem volna-e szükség bizonyítgatnom a mélyen tisztelt gyülekezet előtt, hogy a theologiai tanár állása a mily magasztos, épp oly lényeges is, a papnövendékek előtt, hogy a tőlök választott pálya, ha anyagi tekintetben nem is kecsegtető, de szellemi és erkölcsi hivatásánál fogva, felette áll minden más pályának. De midőn elfoglalandó székem és az intézetünk multját és jövőjét vettem figyelembe, arról győződtem meg, hogy nem szükség ily védelemre kelnem, nem szükség visszafelé argumentálnom. Nem, mert egy szabadelvű theologiai intézet, a milyen ez is, mindig szükségképpen fenn fog állani, minthogy ez nem arra törekszik, hogy növendékei elméjét az elmúlt idők legendáival, vagy ábrándos képzelődéseivel árássa el, hanem hogy szellemi nemes gyöngyeiket összeszedvén, velők a jelenkor csiszolatlan és nyers alakjait ékesítse. Mert ez arra igyekszik, hogy az emberek hagyományos hitnézeteinek tiszteletben tartása mellett, mindent megtegyen, a mivel a nép vallásos kegyességét és erkölcsi érzelmét oda mivelheti, hogy egy színvonalra emelked-

*) Tartatott 1880. nov. 25. az unitáriusok papnöveldéjében Kolozsvárt.

jék tudományosan mivelte értelmével. Mert a szabadelvű theologia arra igyekszik, hogy a kereszténység első százaiiban szülemlett csalhatatlansági dogmát, vonatkozzék az akár egyénre, akár iratra, mint önmagával ellenkezót megszüntesse. Mert ez tért ad a tudományos aspirationnak és a végetlen szemlélődési váagnak. A mi theológiánk előtt Isten nem az ajakra nem vehető más világban honoló Jahveh, hanem felettünk és köztünk lakozó Atya, ki meghallgat, ha szavunkat hozzá emeljük. Mert Jézus e tanban levetkezi mysticus kettős természetét és olyan lesz, mint egyik az Isten gyermekei közül, tehát testvérünk és tanítónk.

Az ily színvonalon álló theologiai intézetnek nincs szükségé önvédelemre s az ebben növekedett theologus nem pirul el az emberi tudomány előtt sem. Ellenkezőleg tanítványául szegődik az újabb kor kritikus theologussainak s nem veszi megborzádással, ha azok a magok megszokott tudományos exactságokkal a bibliát, mint hitünk alaptételeinek canonját bonczkésők alá veszik, vagy tégelyökbe téve részeire olvasztják; nem, mert tudja, hogy a mi nemes, a mi tiszta arany, az soha sem veszti el becsét.

Nehogy a kegyeskedők önérzete azzal vádolhasson, hogy mi éppen ezért a rombolók és nem az építők irányát követjük; előre ki kell jelentenünk, hogy irányunk mestereit nem egy tiz év s nem is egy száz év szülte, hanem szülte ama nagy szellemek serege, a kik közé egy Luther, egy Kalvin és a mi Dávidunk is tartoztak. Álláspontunk legkevésbbé sem új, az a tudomány és theologia közötti, már régen megkezdett harcznak a folytatása, illetőleg eredménye. Ez a Galilei tanította leczkét tanulta meg és annak szellemétől ihletve védelmezi a szellemszabadságot a betü megölő hatalmával szemben. Ez látta ama rázkódást, melyet a tudomány a copernicuszi rendszerrel a theológiára mért, s nem igyekszik az a világ szeméről akkor lehullott ködfátyolt újból visszatenni. Nem, hanem hitelt ad az ész vivmányainak és canonja érthetetlen és sokat vitatott helyeit segítségükkel igyekszik magának megmagyarázni.

Hogy e tanszéken követendő irányt és eljárásom szellemét némileg bővebben megismertessem, felveszem a biblia első fejezetében eléadott és tán minden bibliai hely között legtöbbet vitatott elbeszélését a teremtésnek és megmutatom: hogy a tudomány és a szabadelvű theologia egymással nem hogy ellenkeznének, sőt ez am az a maga céljaira felhasználja és úgy jut határozott eredményekre.

A bibliai elbeszélés a földet teszi az universum központjává s teremtése idejét körülbelül négy vagy öt ezer évben alapítja meg. Az astronomia ezt a viszonyt teljesen megváltoztatja és azt mondja, hogy mekkoraságát tekintve, a föld csak parány a többi égi testek összeségéhez képest s nem hogy a

nap jőne és menne naponkint, hogy meleggel és világossággal szolgáljon neki, hanem a föld kénytelen oldalait feléje forgatni és körpályáját megfutni, ha nem akar örökös sötétben maradni. A geologia pedig feltárja aknáit, rendre vizsgálja rétegeit s következtetéseket hoz, hogy micsoda állapotokban lehetett valaha; kutatásai közben ráakad egyes ásványi, növényi vagy állati maradványokra, azokból határozza meg az ásvány-, növény- vagy állat-világ korát, gazdagságát, fejlettségét stb. Felfedezi, hogy habár az emberi fejlett organismust több organikus világnak kellett is megelőzni, tény az, hogy létezésének idejét írott adatokból meghatározni nem lehet. A tudomány ime tanítását a mai kor theologusa elfogadja s azt állítja, hogy ez semmi változtatást nem tesz a bibliai elbeszélés értékében, mivel az illető írónak ugy sem lehetett célja a világnak Isten általi teremtését írni meg; csak a saját korában élt emberek gondolkozás módját írta le arról a dolgról, a melyet ma a tudománynak oly hatalmas ágai, mint az astronomia és geologia igyekeznek megfejteni. És már e pontnál megszűnik a biblia egy haszonvehetetlen és értéktelen könyvv lenni. Tárgyunk a theologia pedig szintén mint tudomány lépik fel s átvevén a szerepet ama tudományok kezéből, azzal ő bánik el, saját fegyverével a történelmi kritikával. Kérdezzük meg tehát e kritika világánál, hogy mi van, vagy minek kellene lenni a teremtés elbeszélését tartalmazó részben (Genesis I. 1—II. 3); nézzük meg, hogy a mi el van mondva az egészen héber eredetű-e, a mint gondolhatnók, illetőleg hasonlitsuk össze a szomszéd keleti népek kosmogoniájával.

A haladó nemzettek között tán egyetlen egy előtt sem volna oly nehéz e feladat, mint éppen a magyar előtt. Ugyan kérдем, van-e magyar könyv, a melyben annyi ferdtetés, hiba és az eredetinek meg nem felelő rész volna, mint a bibliában van? Nincsen. A mi áll az egészről, áll annak részeiről is. Ugyanazért vegyük figyelembe, hogy a teremtés elbeszélésével megakarván helyesen ismerkedni, legelőször a hibákkal kell megküzdenünk. Minthogy pedig e hibák az eredeti documentum helytelen értelmezéséből származnak, legyünk felfegyverkezve az eredeti nyelv ismeretével. Ezt éppen annyira meg lehet követelni tőlünk, mint a görög nyelv ismeretét attól, a ki Homér Iliasát, vagy a latinét attól, a ki a Cicero De natura Deorum-ját akarja helyesen megismerni. A dologra tehát. Mi van eléadva a biblia első fejezetében? Mindenek előtt: Isten teremté az eget és a földet, azaz mindent a mi létezik. De a föld még teljes zavarban volt, mint alakatlan tömeg; a föld és víz nem voltak elkülönözve s ámbár a föld szilárdan állott a maga alapján, mindent víz borított annyira, hogy sem fa, sem állat nem élhetett meg. De nemcsak, hanem sötétség borított el mindent s az égnek még nem vala fénye. Volt azonban egy hatalom, mely a zürzavarból rendet teremtsen. Az as-

ten lelke lebegett felette. Ez az állapot nem maradhatott így sokáig, mert Isten így szóla: legyen világosság és ime világosság lőn az első nap. Azután előállítá a nagy terjedtséget, mely a nagytömeg vizet kétfelé választotta. Ez volt a második nap. Következett a harmadik. A hatalmas isteni szó öszszegyűjté a vizeket, kitünteté a szárazt és azon a növényeket. A negyedik napon már az égi testeknek kellett megjelenni, hogy világoljanak és különítsék el a nappalt az éjjeltől s különösen, hogy megmérjék az időt és kijelöljék a napokat, éveket sat. Az ötödik napon a vizek halakkal teltek meg s a földfeletti hely madarakkal. Végül a hatodik megkoronázta az egészet a négylábu állatokkal és minden másfélével, hogy az embert, mint mesterüket is magába fogadhassa. A hetedik lett a teremtő pihenése napja.

Ennyiből áll röviden a teremtés leírása. Kétséget nem szenved, hogy ez a mily egyszerű, épp oly magasztos is. De a mi a kegyesen buzgalkodót annyira meghatja, az a tudományosan vizsgáló és ítélő előtt, még antik jellegeért sem válhatik egyszersmind történelmi tényé s nem lehet egy magában döntő tekintélyü. Így a kritikus szem ebben az elbeszélésben is azonnal felfedezi azt a nehézséget és ellenmondást, hogy a menny és a föld teremtése kétszer van előadva (1. és 9. v.) s hogy Istennek egy alaktalan pusztaság teremtése tulajdonítottatik. E lényeges kérdés megoldását sikerrel kísérelték meg többen és megegyezőleg állítják, hogy az első vers nem tarthatott az eredeti documentumhoz, hanem azután tétetett elébe, mintegy bévezetésül. Ezt így kívánja mind a héber felfogás, mind a dolog természete, mert ekkor az isteni parancs: „legyen világosság“ lesz a teremtés első ténye, a mi a mennyire méltó Istenhez, mint törvénytartó és böles kormányzó hatalomhoz, éppen annyira megfelel az ősi népek vallásos képzelődésének, kik a napot tartották legfőbb hatalomnak, azt méltatták legnagyobb tiszteletre. A híres angol költő Milton is ezt látszik kifejezni, midőn elvesztett paradicsomában (III. ének) így szól: „Köszöntlek oh szent világosság egeknek idősbik lánya! avagy örökkévaló sugár társa az örökkévalónak. Nem vétkezem-e ellened, ha így szólítlak meg?“

De ezt kívánja továbbá a szöveg is. A teremtés hat ténye két parallel szakaszból áll, melyek közül az első az élettelen és nem mozgó; a második az élő és mozgó lényeket tartalmazza. A két szakasz első tényei a világosság és a világitók teljesen megfelelnek egymásnak.

Vizsgálódásunk alatt még egy másik nehézségre is akadunk t. i. a teremtés harmadik ténye után (9. v.) a föld elválasztatik a víztől és teremtetnek a növények és ennek megfelelően a hatodik tény után teremtetnek a földi állatok s azután az ember. Mindkét esetben két egymástól teljesen különböző dolog, a mit bizonyít a helybenhagyó „és ugy volt“

kifejezés ismétlése is. Ebből pedig azt kell következtetnünk, hogy itt az eredeti alakot megváltoztatta valamely önkényes kéz. Ez a körülmény pedig arra a meglepő másik tényre vezet, hogy a teremtés fogalma és a hetes szám használása nem lehetnek egy idejük s hogy a teremtés tényei csak akkor vonatnak be a hetes szám keretébe, a midőn ez „szent“ jelleget öltött magára. A Genesis (vagyis I. Móz. 1.26.) tekintetbe vételével, mely a dolgok teremtésének rendjét adja elő, a következő táblázatot állíthatjuk meg a teremtésről:

1.) Világosság.	— —	5.) Világítók.
2.) Viz.	— — — —	6.) Halak.
Ég.	— — — —	Madarak.
3.) Föld.	— — — —	7.) Földi állatok.
4.) Növények	— — — —	8.) Emberek.*)

A világosság valósággal egyikhez sem tartozik; az áthat mindent, az az universum lelke, minden élet forrása, az felette áll mindennek és átöleli az egészet. És ezzel ismét arra a magasztos eszmére jöttünk rá, a melyből kiindultunk t. i. hogy az Isten első parancsa ez volt: legyen világosság. (A héber leírásban a víz és az ég oly nagyon össze vannak szöve, hogy sajnos, de nem lehet elválasztanunk.)

Ha könyvünket a II. rész negyedik versén kezdve, a hová eddigi rövidre összevont vizsgálódásunk vezetett, tovább olvassuk, úgy tetszik mintha ott a már megismert dolog folytatását látnók. Pedig nem úgy van, mert habár a tárgyak ismeretesekek, habár azoknak színe s tán még alakja is olyan, mint ezeké, rövid megfigyelés után úgy vesszük észre, hogy sem jellemök, sem nyelvök, sem természetök nem az; sőt hogy íróik annyira különböznek egymástól, mint a puszták széleslátókörű fia, a kicsiny világu völgyi lakótól. Ne rettenjünk csak vissza a közelebbi vizsgálattól és összehasonlítástól, mert hisz a dolog sokkal egyszerűbb, mintsem előre-gondolnók. Az esemény röviden ez: midőn Jahveh (a megszokott fordítás szerint = Ur) az eget és földet teremtette, sem növény, sem fű, sem eső, sem pedig ember nem volt. De Jahveh embert csinált a föld porából s orrába az élet leheletét lehelte s így lett élő lény. Ezután csinált egy kertet a gyönyörűség (vagy Éden) földén s abba helyezte az embert. Azután mindenféle növény, gyümölcs és víz teremtetik az ő számára, de mivel boldogsága még ezzel sem volt teljes, saját testéből adatik neki segítőül egy asszony.

Ki mondhatja, hogy ez az első történetben leírt emberrel azonos volna? Azt hiszem senki, mert az első szerint az ember úgy teremtetik, mint a többi állatok és pedig egyszerre

*) E felosztást legelőször Ewald Henrik tette. (Jahrb. der Bibl. Wissenschaft 1848) Őt követte számos német kritikus. Tőle teljesen függetlenül azon eredményre jött Martineau Russel angol professor is, a kit mi is követtünk.

férfivá és asszonnyá, holott a második szerint a férfit külön és legelőször teremti Jahveh. Valamint midőn Isten azt mondja: „Sarjadzék [a föld fűvet, növényt és gyümölcsöt“ stb. ebből senki egyes külön fűszál-, növény- vagy gyümölcs-teremtését nem érti, ugy ebből: „teremtsünk embert képünkre és hasonlatunkra stb. az általános emberfaj teremtését kell hogy értsük. Hogy pedig a másodikban csakugyan egy ember teremtése van értve, bizonyítja az, hogy a kert neki adatik, hogy a héber szó háádám (אָדָם) még csak a tulajdon nevet is kizárja s hogy Havváh (Èva) minden élő anyját jelent.

De továbbá amabban az ember olyan, mint a többi állatok, azzal a különbséggel, hogy ő az Isten képe teremtetik, mi alatt csak is emberi alakot és tehetséget érthetünk (1. Gen. XVIII.) ebben pedig az ember a föld porából formáltatik élő lélekké. Ott a férfiak és asszonyok együtt teremtetnek, itt az asszony teste az emberből vétetik, hogy viszonyuk annál élesebben kitűnjék. Az utolsó szerint Isten saját lelkét lehelte bele, egész életét a szellem kormányozza s minden tettéről felelős. Egy véték elkövetése által, ha bizonyos tekintetben hasonlóvá lesz is Istenhez, a mennyiben a jó és a rossz isméréstére jut, de elveszti méltóságát, el boldogságát, kiűzetik a paradicsomból.

Az eltérés kitüntetésére nagy nyomatékkal szolgál az Isten neveinek használása. Az első csak az Elohim nevet ismeri, a második a Jahveh-t használja. Az egy többes köznévi, mely az ó testamentumban nagyon sokféle alakban szerepel, ez pedig egy szent tulajdon név, melyet a legnagyobb bűn volt ok nélkül felvenni. (v. ö. Ex. VI. 2. 3. és III. 13. 14.) Mintha a második író érezte volna, hogy e nevet nem volt szabad használnia, melléje csatolja még az ismert Elohim nevet is s mindig Elohim-Jahveh alakban használja. Az eltéréseket még sok kisebbszerű dologgal is lehetne indokolni, ha azt egy angol íróval szólva feleslegesnek nem tartanók.

Valaki tán azt kérdi, hogy a kis zsidó nemzetben, hogy irhatott két író oly teljesen eltérően ugyanazon dologról? De, mivel e kérdés magával vonná ama másikat, hogy vajon egy korban irtak-e s minthogy pedig az arra adandó felelet az ó testamentum többi könyvei megvizsgálását is magával vonná, erre jelenleg nem térhetünk ki. Így szintén mellőznünk kell a második elbeszélés több igen fontos részének a megvizsgálását, milyenek: mi volt az Éden kert? hol volt? hány folyó volt benne? hogy érthetni a kigyó sajátságos szerepét (III. fej.)?

Remélve, hogy a fennebbi kísérletek nem voltak teljesen eredménytelenek és hogy a kritika romboló kezei között nem pusztult össze minden, hanem csak a tiszta arany vált ki, még egy lépéssel tovább vezetem a nagyérdemű hallgatóság becses figyelmét a megkezdett irányban és megmutatom, hogy a Ge-

nesisben eléadott teremtés esemény írója nem hogy tárgya teljes ismeretét és így hitelességét igényelhetné, hanem még az eseménynek alapeszméit is a szomszéd népektől kölcsönözte nagy részben, vagy legalább idegen hagyományok sugallatára írta.

E feltételünket kisebb nagyobb mértékben megerősíték az ind és égyiptomi rokon kosmogoniák is, de ezeknél megfelelőbb a persa kosmogonia, mely szerint Ormuzd (Ahura Mazda) hat időközben teremtette a világot; még pedig 1) a világosságot az ég és föld között, az eget és a csillagokat (45 nap). 2) a vizet, mely a földet borította, de a mely a szél csinálta mélységbe sülyedt és a földbe záratott (60 nap). 3. A földet, illetőleg legelőször egy magas hegyet a föld magvául (75 nap). 4) A fákat (30 nap). 5) Az állatokat, melyek mind az ős állattól származtak (80 nap). 6) Az embert. A teremtés bevégeztével Ormuzd az égiekkel ünnepet ült, s minden évre ily ünnepet rendelt el.

Nem lehetetlen, hogy ez a kosmogonia egy még régibből vonatott össze, mely szerint a teremtés 8 nap alatt történt. 1) az ég, 2) a vizek, 3) a föld, 4) az ős tehén, 5) a fák, 6) a tűz, 7) az igazmondó ember, 8) a ragadozó állatok. Továbbá a phoeniciaiaké szintén nagyon hasonlít a héber kosmogoniához, de a legutóbbi tudományos kutatások szerint legmeglepőbb a a babyloniban feltűnő hasonlóság.

E téren a Layard, Botta és Rawlinson neveket a tudományos világ tisztelettel emlegeti, de legtöbb hálával tartozik a korán elhunyt angol assyriologusnak Smith Györgynek. Smith Káldéai Genesisében, előre bocsátván, hogy fordításában sok a hiba, azt írja, hogy a babyloni teremtésnek babyloni elbeszélése lényegében megegyezik a bibliai leírással. Kezdetben létezett valamely vizállományszerű chaos, s abból származott minden dolog. A 12 cserép tábla közül az ötödiken, mely meg lehetős tisztán olvasható, el van mondva, hogy Isten teremtette a csillag csoportokat, a bolygókat, a holdat és a napot. Azután meg van említve a házi állatok teremtése és egy más töredéken az emberé, ki itt is Ádámnak neveztetik, mint a bibliában. Kezdetben tökéletes, de egyesül a mélység sárkányával, a chaos szelleme állatával, megbántja Istenét, ki őt megátkozza. Ezt követi egyfelől a chaos, másfelől az istenek közötti harc. A csata a jó lelkek győzelmével végződik. "Eny nyiből áll rövidre vonva a Smith előadása, megjegyzendő, hogy ebben is, valamint a bibliai elbeszélésben eredetileg sokkal többnek kellett lenni.

Az a kérdés, hogy ezek rokonok-e egymással? és ha igen, melyik régibb? Ki adhat erre határozott feleletet? Hisz az assyr és babyloni kosmogonia is oly bizonytalan, mint a héber. Igen, de annál még sem bizonytalanabb, elannyira, hogy, ha a tények oda mutatnak, semmi okunk sincs megvonni ama-

zoktól az elsőséget. Smith megengedi, hogy a Ninivében kapott táblák Kr. e. 670 évből valók, de azt is állítja, hogy nem eredetiek. Az assyrok is elismerik, hogy irodalmuk a babylonbeliből kölcsönzött. Babylonban pedig fejlett irodalom volt már Kr. e. 2000 évvel. Ha valaki azt mondja, hogy már ekkor a hébereknél is meglehetett a vitatott kosmogonia, akkor a dolognak egy másik oldalát vesszük fel és azt kérdezzük, hogy melyik származott a másiktól. Itt pedig könnyebb lesz eligazodnunk, mert hisz az apa mindig megkülönböztethető a fiutól s a folyó irányát is meg lehet határozni. Így a hagyományok közül el lehet választani az eredetit a származottól. Pld. maga a név héber azt jelenti, hogy „Euphraton túli“ és e nevet főleg az idegenek alkalmazták a zsidókra. Ábrahám a zsidók ősatyja a biblia állítása szerint Kaldea Ur nevű városából származott.

Ha tehát Ábrahám és az ős héberek Kaldeából származtak, nyelvöket és szokásaikat is onnan kellett hogy hozzák. De mivel Kaldeát és Babylont az assyrok meghódították volt, az is természetes, hogy azoknak ős lakói az akkadok szokásai, eszméi és gondolataiból is sokat sajátítottak el. Innen a hét hét napja, a hónap 4 hete, a 7-es szám szentsége mind babyloni eredetűek. A sabbath vagy szombat (assyrsabbatu) szó sem volt ismeretlen az assyrok előtt s annyit jelentett, mint: nyugalm napja a te szivednek. A héber nyelv parallelismusa assyriai, de Babylon őslakóinál az akkadoknál is ismeretes volt. A héberek vallásos eszméikből is sokat kölcsönöztek a babyloniaktól, így az „alvilág“ babyloni eredetű. A sémi népek istenei szintén babyloni eredetűek. A nap-isten Baal a babyloni Samos, és Saturn-Moloch az assyr Malik. Schrader szerint a bűntudat is babyloni eredetű: csak a jó fog boldogulni, s a rossz megszegyenül“ tanítja a babyloni zsoltár.

A pénznekem eredetét Babylonra vezethetni vissza.

A viszonyt azonban legtisztábban kitünteti és csaknem bevégzett ténynyé teszi a két elbeszélés összehasonlítása. A héber elbeszélés a módosítás nyomát viseli magán. Ezt látjuk a 7-es szám alkalmazásánál. A teremtési legendák mind a héber monotheismushoz vannak alkalmazva, mint az Elohista és Jahvista documentumok mutatják. Azonban a héber leírás nem csak hogy egyszerűbb és hatásosabb, de tisztább is. Ebben az égi testek már nem égi lények. A babyloniból csak az van megtartva, a mi nem vezethet nap, hold vagy csillag imádásra.

Mindezekből pedig a következmény az, a) hogy csak az assyr és babyloni kutatások vezetnek rá minket a Genesis sok részének eredeti forrására. Tisztába hozzák előttünk azt a tényt, hogy a teremtés-esemény elbeszélésének egyik részét sem írhatta Mózes, hanem hogy jelen alakjuk nagyon késői eredetű s sok kéz nyomát viseli magán; b) hogy az ó-testamentum-

ban szorosán meg kell különböztetni a historiai részt a mythikustól. Így pld. hogy Ábrahámnak Káldea Ur nevü városából való származása történelmi; holott az ember bünesete a mythikus részhez kell hogy soroztassék; c) hogy a héberek nem voltak egy külön önálló nemzet, hanem nyelvök a sémi népekével azonos volt, s hogy vallásos nézeteik éppen úgy átmentek a fejlődés minden fokán, mint bármely más nemzeté; d) hogy a tudomány és vallás közötti összeütközés, a mely főképp a Genesis-en s annak különösen a teremtést tárgyazó részén alapult, megszűnik. A történelem visszanyeri érdemlett helyét. Sorakozik a római és görög kosmogoniák mellé s leend belőle az a mi volt t. i. hü feljegyzése a kezdeties emberi elme képzelődésének, forrása az őskor népei psychológiájának. (v. ö. Unitarian Review 1880.)

A tudomány kibékült a theológiával: együtt építik a közmívelődés nagy épületét; egy a céljuk, habár különböző irányban működnek is, t. i. a szellemi tökéletességre jutás. Szomorú vigasztalás ez sok vallásos-geologusnak, a kik a tudományt a bibliának akarták alárendelni, kik a világ rendjét amaz egyetlen könyv betüivel akarták igazgatni. Annál szomorubb ama híres dogmatikusra nézve, a ki a büneset kegyetlen és igazságtalan dogmájában való hitet állítja az emberiség üdve feltételének. Ime kiüzetett a paradicsomból, ki az egész Szentföldről, meg van fosztva talpkövéből, meg hatalmától.

Ne féljetez kicsinyhitűek, mert Isten, a ki ígéretet tett Ábrahámnak, nem hagyja el a benne hívőket. Ne féljetez a Káldoknak való szolgálattól. Legyetek nyugodtan e földön, szolgáljatok a babilonbeli királynak és jól leszen dolgotok (2. Kir. 25.24.). Isten ígéretet tett az ő prófétáinak, nem veszhet el az ő népe, ha hiszen benne. Ime Babilon, a mely átokként nehezedett rátok, lészen szabadulástoknak a megteremtője. Ez teremt nektek profétákat, a kik a legtisztább és legszivrehatóbb hangon jelentsék ki, hogy egy a J a h v e h és r a j t a k i v ü l n i n c s e n m á s I s t e n. Így vigasztalta csüggedésben levő népét a lánglelkü próféta a babiloniaktól való félelmök közepett. A próféta intó szava alkalmazható ma, annyi ezer év után. Mintha a történelem ismétlődne. Mintha a félelmes országot végül legalább nekünk Izrael hitörököseinek kellene megkedvelnünk!

Igen, nagyon tisztelt gyülekezet, kedves ifjuság! Az assyr és babiloni felfedezések és a kor szabad szelleme a theológiát tudományos színvonalra emelik, a modern kritika pedig a bibliát egy eddig nem is sejtett kincstárrá teszi. A midőn ez ezredéves legendáival mély reverentiával tölti el szivünket az ő patriárkák és próféták nagy alakjai előtt, egyszersmind hállára nyitattja meg ajkunkat, hogy valahára felfedezhettük a vallásban őseink hazáját, hogy megláthatjuk ama bölcsőnek legalább darabjait, a melyben ringatták hitünk ősatyjait s megismerhetjük a dajkákat, kik dalaikkal mulattatták őket.

Egy új világ áll előttünk. Sok, nagyon sok van még elrejtve kincseiből. Fordítsuk hát bizalommal keletfelé mi is arcunkat, mint az igazhitű muzulman s onnan várjuk a feljövő napot. Ha tán sugarai nem oly csillogók, mint a minőhez nyugoti műveltségtől elkényeztetett izlésünk hozzá van szokva, gondoljak meg, hogy azokon csak az ősiség tisztességy nyomai látszanak. Fényök, ha még nem hat kellően ránk, csak annak a jele, hogy szemünkről még nem hullott le egészen a fátyol, hogy még mi annyi ezer év után némileg chaossal vagyunk körül véve és várva várjuk, hogy ismét zengjen el amaz első és legnagyobb isteni parancs: „legyen világosság!

Mélyen t. gyülekezet! A fennebb elmondottakat ohajtottam tanári székem ünnepélyes elfoglalása alkalmával eléadni. Érzem azok hiányát és jól tudom, hogy a kívánalmaknak kellően nem felelek meg. Némelyek tán egészen programmszerű értekezést vártak. Ez ellen, azt hiszem nincs miért védekeznem. E tanszék természete nem olyan, hogy az azon működő tanárnak előre ki lehetne jelölni, hol mozogjon és hol ne. Ezt intézetünk szelleme sem engedi meg. A mi jelszavunk az volt és az lesz: mindene ket megpróbálj a t o k és a mi jó azt megtartsát o k. Talán némelyek azt a megjegyzést is teheték, hogy oly fontos tudományágak felülmulják egy ifju ember erejét. Valóban lehetetlen nem is éreznem gyengeségemet, midőn rá gondolok ama jelesek hosszú sorára, kik közül csak egy Sylvester, Szász Mózes, Székely, Kriza neveit kell hogy főlemlítem és Simént, ki éppen e szakban egyházunk körén kívül is híressé vált és a kinek tanítványai közé én is szerencsés voltam tartozni. De töprengésem közben megnyertem a vigaszt is, megnyertem azt a könyvek-könyvéből, a mely a tanítójoktól megfosztott tanítványok kesergésének legérdekesebb képét és az arra kapott isteni szózat legnagyobb vigasztalását írja le. Én is hallottam ama szózatot habár távolról is s az óta mostanig Istentől nyert minden erőmből oda működtem és ezen túl is oda fogok működni, hogy a törvény, a próféták és az evangelium magasztos ígét minél tisztábban értsem meg s arról minél eredetibb képet nyújtsak tanítványaimnak. És itt tisztelt papnövendékek, kedves barátim, engedjék meg hangsúlyoznom, hogy az önök lelkiismeretes buzgalma és bizalma az egyik kiváló feltétel pályám sikerére. Kérem is, hogy ezekkel ajándékozzanak meg. Önök pedig igen tisztelt tanártársaim, fogadjanak bé érdemes körükbe és támogassanak eddig is tanusított és általam oly nagyra becsült barátságokkal és utmutásaikkal, hogy így az én felette nehéz feladatomban ez által is megkönnyítve legyen. Magamat szives jóindulatokba ajánlom!

BOROS GYÖRGY.

CHANNING „TÖKÉLETES ÉLETE.“

Sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak, kiknek Isten lelke mérték felett adatik. A vallásos genius, bár természeténél fogva, bizonyos mértékben, minden ember vallásos, a legritkább s épen azért a legcsodálatosabb jelenség. A múzsza istennője még könnyebben érintheti ihlettel az ajkakat, s nemünk a költészet terén aránylag sok fényes és dicső nevet tud felmutatni. S a művészet más ágai: a festészet és szobrászat történelme hosszú sorát tünteti fel ama teremő szellemeknek, kik az örök szépet halhatatlan alakokban testesítették meg. A tudomány sok felfedezővel dicsekedik, mert inspiratioját nagy részben az érzéki világban elért eredményekből meríti. Ámde az örök láthatatlan erkölcsi tökély fénykörét megközelíteni, a kinek lényében a szent, szép, jó és igaz isteni sugarai a szellemi örök villágosság napjává egyesülnek, csakis azoknak adott, kiknek lelki szemei előtt megnyilatkozik az ég, és mennyei dicsőségével feltárul a szentek szente. A múltban is kiválólag csak egy nemzet birta a szentek szente fényességébe bepillantani, csak a héber nép látnokainak magasröptű profétálása emelkedett fel az Örök Egység eszméje fenséges magaslatáig és csak egy rendkívüli nagy lélekben tükröződtek vissza minden sugarai a végetlen tökéletességnek. A vallásos genius útja a legnehezebb. Míg a művészi szellemnek eszmei tekintetben a nagy egész valamely kis egészét, egy történeti csoportozatot, vagy a természet valamely szép táját kell felfogni, a vallási lángelmének a világot kell nagyszerűségeivel, fény- és árnyoldalaival átölelni, a nagy mindenség öszhangját titkaiba elmélyedve keresni, míg végre a világegyetem, középpontján az istenség éltető szellemével, mint örök, isteni műremek jelenik meg sovárgó szemei előtt. De ez még nem minden. Nemcsak a bámulatos külső világnak isteni művészetét, hanem lelkünk még bámulatosabb — mert kikutathatlanabb — világának örök szent eszményét kell föllengő szárnyalásaival fölélni, az erkölcsi jóságot és szeretetet lelkének isteni aspiratiojával megtalálni. Meg kell ittasulni az istenségtől, miként Novalisnak és betelni a világszellem nagysága, hatalma, tökéletessége, szent céljai és csodálatos működése élő érzetével. Oh mily magaslat ez! és a léleknek minő nagy arányai kívántatnak, hogy oda fölszálhasson. Csak is, a kinek lelkében az értelmi és erkölcsi, az igaz, szép, jó és nemes a legbámulatosabban egyesülnek, és nagy arányokban kifejlődve vannak, csakis a kinél az összes érzelmi és szellemi

erők egy csodálatos hármóniát alkotva öszhangzatosan működnek, tud e magaslatra felemelkedni, csak az ily lélek tudja Istennek lényét és teremtett világa nagy öszhangját magába befogadni s Isten működését a világban és az emberiség életében mindenütt látni, megismerni és érezni.

Ah! de mily kevés szellemnéljelentkeznek eme nagy arányok teljességben! Kevésnek adja az Isten a rendes mérték fellett az ő lelkét s Channing e kevesek közé tartozott. Ő vallásos genius volt, a szó legvalódibb értelmében, Istentől ihletett férfiú. S nem tulzó bámulat, hanem teljesen kiérdemelt czim, ha őt a 19-ik száz egyik legnagyobb profétájának nevezük. Bunsen a nagyhirű német tudós és író az ő európai befolyásáról szólva így nyilatkozik róla: „Channing befolyása az európai continensre nagyobb, mint bármely szerzőé a jelenben vagy a múltban és hogy ha ő nem az Isten jelenvalóságának profétája az emberiségben, más illyent senkit sem ismerek. Renan, az ismert francia író is születésének százas évfordulati ünnepélye alkalmából a Londonban összegyűlt unitárius és más szabadelvű keresztények meetingjéhez intézett levelében azt mondja: „Channing valódi proféta volt.” Önöknek okuk van megünnepelni a 19-ik száz eme szentjét, a ki nagyobb mindazok közt, a kiket Róma valaha kanonizált.

Channing profétai lelkülete két fővonásban fejezhető ki: az Istenség élénk érzetében és az emberiség iránti mély tiszteletben, s gondolatainak, melyeket a világ és az örökkévaló szemléletéből s az evangeliumokból merített, összessége: „erkölcsi tökély alkotja az Isten lényegét és erkölcsi tökély a végczél az emberre nézve.”

E nagy alapgondolatnak illusztrációi összes művei, melyeknek egyik sorozata épen a napokban magyar nyelven sajtó alól kikerülő „Tökéletes Élet,” melyet az alábbiakban kívánunk ismertetni.

A „Tökéletes Élet”-ben az első értekezés az ebben levő vallásos elvet tárgyalja. A vallás csirái saját természetünkben vannak. Az elv, melyből a vallás származik, az emberi természetben levő ama vágy, mely szerint egy magánál tökéletesebb lényvel viszonyba kíván lépni. A vallás az ember természetére tartozik. Ennek bebizonyítására Ch. először a józan ész t vizsgálat alá. A józan ész őseredeti, legmélyebb és legtisztább eszméi azok, melyek Istenhez vezetnek. Lelkünk egy más tehetségében, a lelkiismeretben, szintén természetes tényezőjét találjuk a vallásnak. A lelkiismeret szózata az istenség szava mi bennünk. A lelkiismeret a vallás hirnöke. Érzéseinket vizsgálva még tisztábban látjuk, hogy természetünk a vallásra van formálva. A gyermeki szeretet, a szülői jószág iránti hálás érzés az emberi szívnek legelső érzelmei. Ez a vallásnak is csirája és alapelve. A vallás

a mi mennyei atyánk iránt keblünkben felébredő gyermeki szeretet. S miután Ch. az emberi természet mindeme tehetségeiben a vallás csiráit fedezi fel, a bennünk levő vallásos elv mivelésére buzdít, mi ama tehetségeinknek fejlesztése által történik.

A második beszédben Ch. a vallásos elv tárgyára: „Istenre tér át, kijelentve a világegyetemben és az emberiségben.” Isten állandólag körülvesz minket oktatásaival. Az ő bölcsessége mindenütt jelenvaló. S bölcseségének két nagy tanítója: a külső világegyetem és a gondolkozó erkölcsi lények világa. A bölcsesség vagyis az erkölcsi és vallási igazság szava szól hozzánk a világegyetemből. A természet mindenütt rámutat szerzőjének végtelenségére. A természet egy nagy egész, melyben a legkisebb tárgy is hat minden tárgyra és rá is hat mindenik. A világegyetem öszhangzatos mű, mely egy végetlen hatalom, értelem, tisztaság, boldogság és szeretet jelképe. Az isteni bölcsesség szava még inkább nyilatkozik a szellemi világban. Az emberi természetben egy igazán isteni elem van, mely méltó minden tiszteletre s a végetlen, mely a külső világegyetemben tükröződik, még sokkal fényesebben rajzolódik le a belső szellemi világban. Az ember legnemesebb tehetségeivel az isteniről tesz bizonyosságot az emberben.

Megtalálva Ch. az emberben a vallásos alapot és annak tárgyát a világban és az emberi szellemben kijelentve, következő két beszédében az Isten egyetemes tulajdonságairól alkotott szemléleteit terjeszti elé.

— „A közös Atya” című beszédében Istent úgy tünteti fel, mint a ki nemcsak a zsidóknak, hanem a pogányoknak is Istene. El kell ismerünk ez igazságot, ugymond, mert az Isten a pogányok szívébe is törvényt írt; továbbá, mert a pogány korszakokban is az emberi természet bámulatos eléhaladást tett. A görög népnek Isten a szépség kijelentését adta. A zsidó nép kiválasztottsága csak arra szolgált, hogy az egyetlen Isten tiszteletét fentartsák és az egész világ számára előkészítsék. Ábrahám azért hivatott ki, hogy az ő magvában a földnek minden családjai megáldassanak. Mózes a Jézus előhírnöke volt. Az Isten egyetemességét tanítja a természet és az emberi élet is. Isten nemcsak a gazdagoknak, hanem a szegényeknek is Atyja, nemcsak a jóknak, hanem a roszaknak is Istene, kiknek megtérésükön örvendez. Ő a közös Atya.

„Az Atya szeretete az emberek iránt.” Az Atya szeretete egyetemes. De az Isten az egyetemes iránt való szeretetében nem felejtkezik el az egyesekről sem. Semmi következetlenség sincs abban, hogy az Isten részletes és egyetemes gondviselésében egyszerre higjünk. Az egyén az élő egésznek egy élő része s az egész a részek gondozása által tartatik fenn és tökélyesül. Milliók lé-

nyeges érdekei minden egyes érdekeivel közösek. Hogy az Istennek az egyesekre gondja van, e tannak megmérhetlen fontossága van az emberi életre. A ki érti, hiszi és érzi, hogy ő, mint egyén, a végetlen teremtő folytonos figyelmének tárgya és hogy a legfőbb lény személyes érdeklődéssel viseltetik nemcsak jelen boldogsága, hanem állandó tökélyesülése iránt is: a gondolatok és megihletődés magasabb honába emelkedett. Az embernek azért kötelessége az élő Istennel való lényeges viszonyának maradandó öntudatára törekedni, eltávolítván, minden rosszat és erkölcstelent, mi ezt a viszonyt zavarná.

Mig az előbbi beszédben Ch. az Istennek az emberekhez leszállását, a következőben „Az élő Istenben való bizalom”-ban az embernek Istenhez való felemelkedését tanítja. A bizalom lényeges része az emberi természetnek. Bizalommal kezdünk az éléhez, ragaszkodunk szülőinkhez s zsenge korunk vezetőihez. Eléhaladott korunkban is bizalom nélkül nem élhetünk. Arra születünk, hogy másokban bizzunk. De gyakran történik, hogy megcsalutunk s a bizalomnak addig nincs teljes nyugalma, mig meg nem találta a tökéletes lényt. A vallásos bizalom Istennek az egyes személyek iránt való atyai szeretetén nyugszik. Azonban nem azért kell Istenben bizzunk, hogy ő megadja számunkra mindazokat a javakat, melyeket szabad tetszésünk szerint kívánunk, hanem mert ő természetünk tökélyesülését óhajtja és hogy e nagy cél elérésére oly utakat és módokat nyujt, melyek az ő mindentudósága és az ember erkölcsi szabadságával teljes összhangban állanak.

„Az élet Isten adománya” czimű értekezésben Istentől való függésünket világítja meg. Életünk sikereit bizonyos értelemben magunknak köszönhetjük, de másfelől nem tagadhatjuk, hogy sikereink a mi hatásunkon egészen kívül eső befolyástól függnék s függésünket épen legnagyobb győzelmünk pillanatában kell hogy elismerjük. E függésünket érezzük az egészség tekintetében, a világi javak szerzésében. Fügünk Istentől az értelemért, s erkölcsi és vallásos tehetségeinkért is, mert hogy jellemünk és magunk viselete felett hatalmunk van, az természetünknek és lelkünk alkotásának kifolyása s e függésünket Istentől abban az arányban érezzük, a melyben a vallás szellemi voltát felfogjuk.

„Az élet valódi célja.” A cél, melyre valamely lény teremtett, szükségképen ennek természete határozza meg. Az emberi természet oly tehetségekben nyilvánul, melyek azt mutatják, hogy az embernek a testi létezésnél magasabb célja van. Az emberi szellem oly értelmi erőt fejt ki, mely annyira határtalan és terjengő, mint maga a mindenség. Valódi elhivatását szelleminek nevezhetjük, mely teljesen különbözik az állatitól. Az embernek főleg szellemi természete van. S a testi jóllétért fáradozása, az anyag tanulmányozása közben is szellemi javakat keres. A szellemi az örökkévaló, s létezésünk célja ebben határozódik.

A következő beszéd a „vallás tökéletesítő erejét” tünteti fel. Egy értelmi és erkölcsi lénynek legfőbb java természetének tökéletesítése. A vallás erre különösen alkalmas, mert a lelkiismeretnek végetlen nagy értéket kölcsönöz, az erkölcsi javulás és a jellem emelésének hatalmas rugója. A vallás az értelmi erőkre is hat. Az értelmet megihleti, kedvez a lélek egyenességének, őszinte magatartásának, hogy a világosságot, bárhonnan jöjjön, befogadja. S végül az értelmet a legmagasabb rendű igazságokra s így égi boldogságra vezérli. A vallás arra hív, hogy legyünk tökéletesek, mint a mi mennyei Atyánk tökéletes.

A hátralevő értekezésekben Ch. a kereszténységgel és alapítójával foglalkozik.

„Jézus Krisztus a mi testvérünk, barátunk és szabadítónk.” E beszédben Jézus ember voltáról való nézeteit fejti ki. Jézus születésénél fogva valóban emberi lény. Azon kell örvidenünk, hogy ő született, a mi vérünk-ből való vér volt, s nem valamely eleve létezett dicsőségben jelent meg. Ha mint természetfeletti lény jött volna az emberekhez, nem kelthetett volna maga iránt bizalmat, rokonszenvet, de így az emberek mint testvérüket, barátjukat és szabadítójukat fogadták. Azon is kell örvidenünk, hogy Jézus alázatos sorsban született, mert a szenvedések fejtették ki szellemének és jellemének nagyságát, melyek által az emberiség szabadítója. Jézus szabadító műve: az ember szellemének fölszabadítása.

„A keresztény vallás lényege.” Mi a kereszténység? Mi annak lényege? Az egy nagy elvben keresendő és ez: hogy az Istennek határtalan szeretetével célja az emberi lélek tökéletesítése. S így az új szövetség a boldog Isten dicsőséges evangéliuma. Abból azt tanuljuk, hogy Isten az emberi lélek iránt kimondhatlan érdekléssel és szeretettel viseltetik, s annak erkölcsi tökéletesedését kívánja, mire nézve az abban foglalt tanítások a leghatalmasabb eszközök.

„A kereszténység célja a tökéletes élet.” E beszédben még részletesebben találjuk kifejtve azt a nagy elvet, hogy a keresztény vallás célja az ember tökéletesítése. A kereszténység kitünőleg arra tanít, hogy az Isten akaratját nem elég ismerni, hanem követni is kell. Az Isten akaratjának követése a kereszténység kezdete és célja. Némelyek a kereszténységben a Jézus Krisztusban való hitre helyezik a főszólyt. De mi természetünk tökéletesítését csak úgy mivelhetjük, ha gyakorlatilag hiszünk a Jézusban, azaz hogyha engedelmeskedünk Isten akaratjának, mint ő engedelmeskedett s megközelíteni igyekszünk az ő élete és jelleme tökéletességét.

„Az egyetemes egyház” című beszéd zárja be a „Tökéletes Élet” sorozatát. A keresztények, a mennyiben ugyanazon szellem lelkesíti, egy testet alkotnak. Jézus Krisz-

tus a fő és a keresztények az ő teste, élő tagjai egymásnak. Jézus a pásztor, a keresztények a nyáj. Így a keresztény vallás kitűnőleg társadalmi vallás s annak követői egy szellemi társaságot alkotnak az egész földön keresztül. De az egyetemes egyház emez egysége nemcsak a földre terjed ki, hanem a boldog túlvilág lakóira is. Az elköltözöttek szellemi összeköttetésben vannak a földön élőkkel. A halál a szellemi társaságot nem bonthatja meg. Az égi keresztények, kik a földön barátaikért és testvéreikért imádkoztak, miért ne emlékezhetnének róluk és miért ne imádkozhatnának értük a mennyei honban is. Ez az ő összeköttetésük. A földiek pedig emlékezet és remény által járulnak az egységhez. Emlékeznek a megdicsőült szentek életére és jellemére s reménnyel tekintenek az ő társaságukra a boldog jövő életben. Mily dicső az egyetemes egyház így szemlélve! Magában foglalja a tökéletes lelkeket az Isten trónja körül, a szenteket az égben és az Atyának gyermekeit e földön.

Halvány kivonata ez ama mély vallási igazságoknak, melyeket a „Tökéletes Élet“ lapjai áradozó bőségben tárnak föl, ama magasztos gondolatoknak és széleskörű érzelmeknek, melyek egy nagy lélek isteni ihletségének mélységes nyilatkozatai. A világ legnagyobb prófétájának, utólérhetlen vallásos geniusának szelleme, 19 évszáz lefolyása alatt, alig nyert hűbb igazolást, mint Channing tiszta szemlélődéseiben. A mi a régi kornak a kegyes Augustinus, a francziáknak Fénelon, a németeknek Schleiermacher, az a ritka tünemény Channing az új világ egén. S szemlélődéseinek az emberiség fölemelésére, az egyén fölszabeditására irányult közetlen alkalmazása mintegy evangéliummá teszi iratait, melyek értéke az ember nemesítését illetőleg az idővel csak növekedni fog. Egyik angol ismeretője azt mondja: hogy az U j s z ö v e t s é g után minden iratok közt a Channing iratai azok, melyek az emberi nem lelki tökéletesedésére a legnagyobb befolyást gyakorolhatják. S „A Tökéletes Élet“ czimű művének épen különös értéket kölcsönöz az, hogy e könyvben a szerzőnek élete van bemutatva. Az Channing maga. S így a tökéletes élet az ő leg szebb műve. Meg kell azonban záradékul jegyeznünk, hogy e mű szépségeit felületes olvasás nem tünteti fel. A mily mély és örök igazságokat fejteget, épen annyira kell a soraiba, szellemébe bemélyednünk és minél inkább bemélyedünk, annál több szellemi kincsnek jutunk birtokába, s annál inkább fogjuk látni és csodálni Channing nagyságát.

PÉTERFI DÉNES.

CHALMERS ERDÉLYRŐL. *)

Angol hitrokonunk, ki 1879-ben a Dávid Ferencz emlék-ünnepélyen, mint az „Angol és Külföldi Unitárius-Társulat“ egyik küldöttje vett volt részt, utazásáról és szerzett tapasztalatairól egy 112. lapra terjedő igen érdekes könyvet adott ki Londonban. E művével Chalmers nagyszolgálatot tett nem csak az unitárius vallás-közönségnek, hanem általában a magyar nemzetnek. Hazánkról s népünkről avatatlan egyének sok téves nézetet terjesztettek s terjesztenek, épen azért köszönettel tartozunk szerzőnek, ki oly rokonszenvesen s a tényeknek megfelelőleg mutatta be népünket az angol nemzet előtt, s ez által igyekezett annak rokonszenvét s érdeklődését irántunk fokozni. Az angol sajtó is a legmelegebben fogadta művét s nagy elismeréssel szólott róla. E könyv — írja egyik angol lap — híven megfelel minden lapján czimének; sőt a v á z l a t o k annyira élénkek, hogy sokkal több ismeretről tanuskodnak, mint hasonnemű művek, melyek többre tartanak igényt. Egy másik érdeme abban áll, hogy tömött mondataiban csak úgy szikrázik a lappangó humor, mely irányát nagyon vonzóvá teszi. Böismertetést ad a különböző nemzetiségű lakosokról és vallásokról. A magyaroknak s történelmőknek szerzőnk egész az elragadtatásig bámulója, s kétségkívül sok középkori angol szívében újra fölkelti azt az érzelmet, mely a 49 és 50-es években lángolt, midőn Kossuth az angol szószerkekről újból hangoztatta az újabb idők leghősiesebb küzdelmeinek eseményeit s törekvéseit, hogy nemzetét felszabadítsa Austria nyomasztó önkény-uralma alól. Mi szívéből ajánljuk — így végzi ismertetését az angol lap — e kis kötetet azoknak, kik egy érdekes országgal s nemes népével óhajtanak közelebbről megismerkedni egy hivatott szemlélő útján.

A mű XIII. fejezetre van osztva, melyek közül megemlítjük a következőket: A magyarok őstörténelme. Dávid Ferencz egyháza. Magyar fogadtatás. Háromszázas emlékünnepély. A székelyek között. Magyar vendégszeretet. Az oláhok. Politikai propaganda. A bocsuzó-vendég, stb. E könyv egyenesen az angol olvasó közönség számára levén írva, egyházunk történelmének elbeszélése, a zsinat folyamának s egyházi szervezetünknek a leírása leginkább őket érdekli. Mi csak egyes jellemzőbb kivonatokat fogunk közölni ismertetésünkben.

*) Transylvanian Recollections: Sketches of Hungarian Travel and History, by Andrew Chalmers, London.

Az első fejezetet szerző a val kezdí, hogy az ő érdeklődése Magyarhon íránt nem mostani keletü. „Az — mondja Chalmers — tulajdonképen még 1849. őszére vihető vissza, a midőn egy gyermek kíváncsiságával s bámulatával szemléltém egy skót társaságot, melynek tagjai a magyar szabadság diadaláért üritettek poharat. Az a szólam, jóllehet érthetetlen volt előttem, mélyen bevésődött emlékembe. A forradalom lezajlását követő csend után, csaknem husz év múlva, midőn Magyarország ismét több kezdett lenni csupa geográfiai fogalomnál, az én érdeklődésem élénkebb lett ama barátság által, melyet a Szamos partjáról Londonba jövő tanár-jelöltekkel kötöttem. Altalok tanultam meg mélyebb rokonszenvet érezni ama szabadelvű egyház íránt, mely 300 év óta csaknem mint egy ismeretlen oázis létezett keleti Európa vallásos vadonjában. Erdélyben tett látogatásom által pedig, mint ez egyház vendégének, még kedvezőbb alkalom nyílt bővebb ismeretek szerzésére.“

E bevezetés után Erdélyt írja le röviden; azt mondja, hogy az ugyanaz a tulajdonképeni Magyarországnak, a mi Skóczia Angliának, hogy ez a szép ország meg van áldva gazdagon a természet mindazon áldásaival, melyek az életet élvezetessé teszik; hogy Magyarország nagyon kedvelt ország, hanem Erdély, ha annyitéle nemzetiség nem lakná, paradicsom volna. Ezután szabatosan elmondja történelmünket a Habsburg dynastiáig. Erről csak egy pár sorban emlékezik meg, azt az észrevételt tevén, hogy a Habsburg házból származott uralkodók elvül tüzték ki a vallásszabadság szellemének elfojtását, s nevékhez szomorú emlékek füződnek a magyar nemzet történelmében. Még Mária Thérézia alatt is, a kinek pedig trónját a magyarok vítétsége és nemeslelkütsége mentette meg, dragonyosok segélyével térítették a protestansokat a katholikus vallásra.

A Dávid Ferencz egyháza című fejezetből úgy látszik, hogy Chalmers jól ismeri mindazokat az ismertetéseket, a melyek az unitárius egyház s annak történelmére vonatkoznak. Erdélyt a lelkiismeret szabadsága klasszikus földjének nevezi, melynek küzdelme egyedül áll a modern egyháztörténelemben. Dávid Ferenczet tartja az unitarismus valódi apostolának. S ámbár hazája késedelmezett őt szentjei és prófétái közé sorozni, kevés fia van olyan, kire büszkébb lehetne, mint reá. Hiven előadva egyháztörténelmünk legfontosabb eseményeit, s azt, hogy az elvett templomok s iskolák helyett miképp építettünk saját erőnkön újakat, s miképp tettek egyházi s iskolai czélokra egyes jóltevők tetemes alapítványokat, így folytatja: „Az az Arany könyv, melybe a Dávid Ferencz alapítványhoz járulók nevei be vannak írva, olyan áldozatkészségről, s önfeláldozásról tanuskodik, mely nem szorul dicséretre. És a mi különösen figyelemre méltó az, hogy ez alapítvány nagyobb része szegénysorsú földmivelők álléreiből gyűlt össze. Az erdélyi

unitárius egyház soha sem szolgálta önmagát, s nem munkált a papi kast érdekeinek előmozdításán. Az egyház vezetői mindig arra törekedtek, hogy a lelkiismeret szabadsága és a vallásos igazságok minél tágasabb körben elterjedjenek. Ez a fő ok, a miért annyira óhajtjuk, hogy az unitarizmus befolyása ne szorítkozzék többé csak Erdély bérczei közé, hol a vész napjaiban oly hiven őriztetett, hanem hogy a magyar nemzeti élet központján is legyen forrása az igazi inspirationnak.“

A magyar fogadtatást és vendégszeretetet nem győzi eléggé dicsérni s azt jegyzi meg, hogy e tekintetben az angolok sokat tanulhatnak a magyaroktól. Már Új-Székelnél mindjárt meglepték: a nemzeti öltözetben megjelent székely leányok, a székely legényekből álló lovas-banderium, diadaliv s az oda gyült roppant néptömeg. Ez alkalomból így nyilatkozik:

„A legmélyebb tisztelem mellett is, melylyel egy kintűnő irlandi szónok emléke iránt viseltetem, meg kell vallanom, hogy nem Irhonban, hanem a Székelyföldön található a legszebb köznép a világon. Nagyon meglepett az a sok magas, csinos termetű és értelmes kifejezésű férfi, az a sok szép és kellemes arczu nő, a kiket itt láttam.“

Feltűnő volt szerző előtt, hogy az istenitiszteleten, valamint a közebéden a különböző vallásfelekezetek papjai is megjelentek. Humorosan adja elő, mikép sétált karonfogva a katólikus pappal, beszélgetve a keleti kérdéstről; s ez alkalommal a jutott eszébe, vajjon Manning érsek, ha az angol unitáriusok meghívják a májusi gyűlésekre, részt venne-e abban. Chalmers a különböző felekezetek közötti testvéries egyetértésnek és vallási türelemnek oly szép jeleivel sehol sem találkozott, mint Erdélyben. Hanem mindenek felett legfeltűnőbb és legszokatlanabb volt előtte a vasárnap estve tartott bál. „Amaz északi országban (Skóciában) — mondá a püspöknek, a ki szintén jelen volt a bálban — hol én születtem és nevekedtem a vasárnapi bált, különösen zsinatkor, oly megbocsáthatatlan bűnnek tartanak, melynél csak a szentlélek ellen elkövetett bűn lenne nagyobb. Gratuláltam a püspöknek, hogy oly vig és gyönyörűséges vallást követnek a hivei. Természetesen a püspök és én a keleti szokást követve, csak szemlélői voltunk a mulatságnak s másokra bíztuk a tánczot. Mégis az a hir terjedt el Angliában, hogy az angol küldöttek egyike tánczolt. S ha zaérkeztemkor több meghívót kaptam e g y h á z i b á l r a e felírással: francia négyes.“

A zsinat után Chalmers bejárta a Nyikó vidékét, volt a korondi-fürdőn, a Firtos tetején, a Szejke-fürdőn, Székely-Udvarhelyen s Maros-Vásárhelyen át tért vissza Kolozsvárra. E kirándulásaiban szerzett tapasztalatait s észrevételeit igen élénken írja le honfiainak. A különböző népfajokat, azoknak szokásait, életmódját, az egymástól eltérő jellegeket találóan jellemzi. Azt mondja, hogy az angol utazók — az igazat megvallva — nem

valami kellemes képet nyújtottak a magyar falusi életről. Szerintök egy magyar falu egy kétsoros fakunyhóból áll egy magános pusztán, körülötte a földes úr nyája legel, s a távolban a lovas-csikós térigeti gulyáját. Így van ez lerajzolva az utazókönyvekben. Chalmers azt írja, ez ráillik ugyan a magyaralföldi pusztán levő tanyákra, de nem a falukra. Ez alkalomból helyes fogalmat nyújt a falukról, épületekről, stb. Szól a székekelyek kiváltságairól, állásokról s hogy ők a köznépek a tulajdonképeni aristokráciáját alkotják. Az egyenes testalkatu, férfias tekintetű magyar köznép s a szolgálai kinézésű, meghajlott testű oláhok között az ellentétet nagyon szembeszökőnek találja. Különben mit is lehetne várni — teszi hozzá — olyan néptől, melynek egy évben 226 napot kell böjtölni. „Ohajtandó lenne — így folytatja — hogy most, midőn szép alkalom nyílt nekik is a vállalkozásra és haladásra, kevésbé dicsekedjenek római származásukkal, de annál több gondot fordítsanak az antik római erények, szorgalom, kitartás és az önmagára való támaszkodás művelésére. Ha e jellemvonásokat elsajátítják, akkor senki sem fogja irigyelni tőlük a kedvelt román nevet.“

Chalmers épen jókor érkezett vissza Kolozsvárra, mert jelen lehetett a főtanoda innepélyes megnyitásán, a mi nagyon érdekelte. „A nagy teremben összegyűlt egészséges kinézésű ifjak — írja — többnyire a Székelyföldről jönnek, hol épen mint Skócziában, örömet taníttatják a szülők gyermekeiket. Általában a magyarok a nevelést mindig szent kötelességüknek s a vallás elválaszthatatlan társának tekintették, s a középkorban a r. katolikus egyház gyakran élesztette a felvilágosodás és műveltség iránti szeretet. Különösen pedig a protestánsok voltak határozott ellenségei eleitől fogva a vakhiszékenységnek s tudatlanságnak. A tanodáikban nyert szabadelvű nevelésnél fogva a protestánsok számokhoz képest nagy befolyással bírnak. Bámulatos az a küzdelem, melyet a politikai és vallásszabadságért vívtak. E küzdelmökben a szabadság szeretet szelleme lelkesítette. E szellem nagy mértékben meg volt eleitől fogva az unitáriusokban.“

Chalmers több helyen kiemeli, hogy az unitáriusok szegénységükhöz képest, mily nagy gondot fordítanak a nevelésre. Főlemlíti, hogy az angol hitrokonok mily nagy szolgálatot tettek a székely-kereszturi középtanoda befejezésére nyújtott segély által, s egyszersmind felhívja a gazdag angol unitáriusok figyelmét, hogy humánusabb dolgot nem tehetnének pénzüikkel, mintha a Kolozsvári főtanoda másik szárnyát felépítenék, mivel a tanulók már alig férnek el a jelenlegi helyiségben. E ténnyel — ugymond — maradandó emléket állíthatnának maguknak.

Nagy előnyökre szolgált — írja szerző — hogy az unitárius egyház vezetői többnyire mind talentumos, kitünő és buzgó férfiak voltak, kik valódi önfeláldozással igyekeztek egy-

házuk érdekeit előmozdítani. A jelenlegi püspök kiváló érdemeit nagy elismeréssel méltányolja. „Feren cz Jó z se f püspök — ugymond — utánozhatatlan szónoklatánál fogva primus inter pares a társas asztaloknál épen úgy, mint a tanács teremben az elnöki széken. Jóllehet több ékesen szóló papja van egyházában, de az ő különös szónoki tehetségénél fogva mindnyájuk fejedelme.”

Néhai Kriza János püspökről is, kiről annyit hallott és olvasott, igen szépen és jellemzően emlékezik meg a 106-ik lapon. „Kriza püspök — mondja Chalmers — egyike volt Dávid Ferencz legméltóbb utódjainak, egy valódi szent, ki egész életében hazája és egyháza emelésén fáradozott. Kevésnek jutott nehezebb és kényesebb feladat, mint Krizának püspöksége alatt. Az ő elődei buzgó és kitünő harczosai voltak a szabadelvű nézeteknek s bátran szembe szálltak a bigottsággal és despotizmussal, újra szervezték az egyházat s biztosították ősi jogait. De a finomabb ideális elemeket, a melyek nélkül pedig egy egyház sem teljesítheti elhivatását, nem ápolhatták eléggé az egyházi és politikai küzdelmek által keltett viták légkörében. És alig lehetett volna alkalmasabb egyént találni a hiány pótlására Krizánál, ki megóvjá a szabadelvű egyházat attól, hogy ne legyen olyan, mint egy szellemnélküli gépezet. Ama küzdelmes korszakban, melyben élt, midőn a nemzet figyelve inkább a politikai, mint a szellemi szabadságra irányult, soha sem szünt meg népe emancipálását és lelki tehetségeik kiművelését előmozdítani. Nyilvános működéseiben nem volt meg talán az a tűz és hev, a mi az utódjában, de ő mindig a gyöngédség és igazság meggyőző befolyásával hatott a kedélyekre. Az ő tevékenysége, nem csak mint papnak, hanem mint költőnek és emberbarátnak is, az ő mély vallásos szellemének természetes kifolyása volt s épen azért volt oly nagy hatása és eredménye. Az annyi ritka tulajdonsággal és igazi költői érzelemmel megáldott férfinak emléke sok száz éven keresztül fogja lelkesíteni honfitársait, különösen a székely népet, melynek dalait és hagyományait oly nagy szeretettel és szorgalommal tanulmányozta s gyűjtötte össze.”

A politikai propaganda czimű fejezetben azt a felolvasást közli, melyet a kolozsvári angol társalgó-körben tartott volt a „Gladstone és Beaconsfield politikájáról vonatkozással a keleti kérdésre.” Chalmers egy igaz hívő gladstone-ista álláspontjáról ítélte meg a keleti kérdést.

Kolozsvárról azt írja, hogy minél tovább volt itt: annál inkább gyönyörködött szép fekvésében, s annál inkább megszerette polgárait. Régebben kincses Kolozsvárnak nevezték, de most semmi jel sem mutat arra, hogy a kereskedés és ipar főhelye legyen. Ellenkezőleg, lakói inkább azt óhajtják, hogy a tudomány központjává váljon s büszkéek is rá, mint „Erdély

Athenjére." Meghatóan írja le Kolozsvárról való elutazását, hol oly kedves órákat töltött s oly szívélyes vendégszereteten részesült.

Budapest szépsége egészen elragadta s azt írja: „Hogy mindazok a miket hallott és olvasott róla, teljesen igazak. Gyorsan szaporodó lakossága, nagyszerű nevelő és tudományos intézetei, impozans nyilvános épületei, élénk kereskedése és gyönyörű fekvése által maholnap a lesz mi Velence és Bécs volt régebben, t. i. központja a keleti és nyugoti forgalomnak s civilizationnak. Budapest, épen mint Edinburgh, egyfelől a tiszteletreméltó régiségnek és középkori festőiségnek szembeötlő ellentétét mutatja, másfelől pedig a modern elegantiát és érelyes vállalkozást. A magyaroknak felséges fekvésű fővárosuk iránti büszkesége megbocsátható, s nem lehet csodálkozni, hogy milliókat költenek szépítésére. A főtéreken emelkedő szép emlékszobrok arról tanuskodnak, hogy a magyarok nemzetiségük s vezérférfiaikért lelkesülnek. A pezsgő irodalmi és politikai élet szintén arra mutat, hogy még nagyon messze van az idő, midőn úgy lehet beszélni Magyarországról, mint a „Duna melletti beteg emberről.“ A tanügyi mozgalmak és tervek éles ellentétet mutatnak ama félénk nézetekkel szemben, a melyek Angliában még most is uralkodnak a nyilvános oktatás ellen.“

Chalmers vázolatait avál a hő óhajtással fejezi be: „Hogy Magyarország jövője teljesen helyre fogja hozni a mult hibáit. Sok viszontagság és küzdelem után végre élvezzi a sokáig nélkülözött szabadságot, és sorsa saját kezében van letéve. Jó lesz, ha jól fontolóra veszi a teendőket.“

Mi is e rokonszenvesen irt munka elolvasása után igaz lélekkel elmondhatjuk egyik angol lapnak ama megjegyzését, hogy: „A Chalmers szive oly melegen érez a magyar nemzet s Magyarország iránt, hogy annál még a leghazafiasabb magyar se kívánhat többet.“

KOVÁCS JÁNOS.

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER JELENTÉSE 1878|9. ÉS 1879|80. ÉVRŐL.

E jelentés a tárgy természetéhez képest 5 szakaszra oszlik. Az I. szakasz szól a népoktatásról; a II. a középiskolákról; a III. a felsőbb tanintézetekről; a IV. az autonom hitfelekezetek közép- és főiskoláiról; az V. az emberbaráti és közművelődési intézetekről.

Az I. szakasz a jelentés kétharmadát foglalja magában, a mi igen természetes, mivel a népnevelés keretébe tartoznak a sajátlag vett elemi és ismétlő népiskolán kívül a felső nép-, polgári-, állami felső leány-, ipar- és kereskedelmi iskolák, kisdóvódnak és tanító-képezdnék, ezen intézetekre vonatkozó intézmények; s végül csatlakozik ezekhez a néptanítók nyugdíjintézetéről szóló részletes és teljes kimutatás.

A népiskolák mindenféle viszonyainak számokbani részletes kimutatása után a 142. lapon következik a népnevelés állapotának megyénkénti méltatása, mi a jelentés legtanulságosabb része volna, ha nem kelténé az emberben a részrehajlás gyanuját az által, hogy mindenik megyében a tanítás eredményét illetőleg az állami és községi iskolák ki vannak emelve a felekezeti és magániskolák felett. Holott a népesedést illetőleg E. K. Tanácsunkhoz jutott, unitárius népiskoláinkra vonatkozó hivatalos kimutatás szerint a tanulók száma 446-tal apadott, mely apadás legnagyobb részben felekezeti iskoláink helyett állított állami vagy községi iskolákban mutatkozott.

A táblás kimutatások szerint.

Népnevelési czélokra meg volt szavazva 1.543,670 frt. Kiadatott 1.707,897 frt 57 kr., tehát tullépés 164,227 frt 57 kr.

Népiskola volt (II. tábla).

Állami- 251; községi- 1538; felekezeti- 13,688; magániskola 238, együtt 15,715.

Csak méltánylattal kell elismernünk a közoktatási kormány azon helyes eljárását, hogy az állami elemi 230 népiskola közül 70 Erdélyben van felállítva s ezek közül 17 Hunyadmegyében s ez által egyik legelhanyagoltabb megyénkben az általános művelődés mellett az állam a veszélyeztetett nemzeti elemet is támogatja.

Az iskolák népessége (III. tábla)

Iskola köteles (6—12 éves) . . 1.507,558.

Ismétlő (12—15 éves) . . 607,306.

Együtt . . 2.114,864.

Tényleg iskolába jár ebből 78.05%, nem járt 21.05%.

A nem járók számát szaporítják az ismétlő iskolába járnival kötelesek, kik közül tényleg csak 55% jár iskolába. A jelentés szerint meg van téve az intézkedés, hogy az ilyenek iskolába járjanak. Részünkről azt hisszük, hogy e mulasztás oka abban a körülményben van, hogy a nép szegénysége okán kénytelen 12—15 éves gyermekeinek munkáját hasznosítani.

A népiskolákban a jelentés szerint 6630 unitárius vallású növendék volt. S habár e számba van bevéve Pest-Pilis megyéből 62 nazarénus, mégis megnyugtató, a mennyiben a tan kötelesek 90%-át tünteti fel iskolába járókul.

Az egész országban a tankötelesek száma 11,999-el apadt, ellenben a tényleg iskolába járók száma 16,884 gyermekkel gyarapodott; a 28,883 különbség a rendes gyarapodásokon kívül a statisztikai adatok hiányosságából magyarázható ki. Az iskolák száma 40-el; a tanítóké 231-el; a tanítók fizetése 214,220 frttal, az iskolák jövedelme 666,640 forinttal gyarapodott. Mind örvendetes jelenség.

Egy gyermek tanítása került átlag 5—8 forintba, az állami népiskolákban 14 frt 77 krba.

Magán népiskola volt az országban 238, az ily iskolák száma 81-el apadt, mert sok zugiskola bészaratott, vagy rendezett magán iskolává változott, azonban ma is van még az országban 379 zugiskola.

Magán iskolákban tanult 13,610 gyermek. Ez iskolák segedelmezésére 9600 frt államsegély adatott ki, melyből a pesti magániskolák 8600 forintot kaptak, habár Pesten csak 33 ily iskola van. Valójában Pest minden uton tulságosan részeltetik segedelemben az állam terhére; meg sem foghatjuk, miként kaphat valamely magániskola az állampénztárából segedelmet.

Hisz a magániskolák a fentartóknak kereset gyanánt szolgálnak s azokat a tehetősebb szülők gyermekei látogatják; a jelentés szerint egy gyermek tanulása 25 frt 37 krba került.

A felső népiskolák rövid méltatásban részesülnek. Ilyen van az országban 71, melyek közül 12 állami, 20 az államtól segedelmezett községi, 8 tisztán községi, a többiek felekezeti. Az iskolákban tanított 337 tanító s a 3473 nönendékből egy tanítóra esik 10 növendék, egy növendék került átlag 66 frt 78 krba.

Ezen iskolák fentartására az állam pénztárából 110,842 frt fordított, melyből ismét Budapest kapta az oroszlyány részt, egyetlen felsőbb leányiskolájára 34,089 frt s így egy leány tanítására 154 frt 50 kr. adatván ki az államéből.

Bár a közoktatási kormány ily intézetek állítását erőszkolja, virágzóknak még sem mondhatjuk: a fiuk és leányok aránytalanul vannak megoszolva; 1034 fiu mellett 2439 leány növendékek van; nem tudjuk, hogy az iskolák nagyobb részé-

ben, a felsőbb osztályokban azért nincsenek-e tanulók, mert ez intézetek nem nőttek még ki négy osztályosokká; de a melyek ki is nőttek, azokban is a III. meg IV. osztályok aránytalanul néptelenek: az egész országban, például a IV. osztályban csak 102 fiu és 153 leány van; méltán keletkezik az a kérdés, vajlon nem volna-e czélarányos már csak költség kimelés tekintetéből is az osztályok számát csökkenteni.

A polgári iskolák száma 19-el szaporodott, ily iskola 94 volt 8082 tanítóval, a leányok száma jóval meghaladta a fiukét; az állampénztárából ily iskolákra kiadatott 173,243 frt, egy tanuló került 68 frt 88 krba. Az állam pénztárából a pesti ily iskolák 51 ezer forintot kaptak.

A felső nép- meg a polgári iskolák annyira rokon intézetek, hogy az amazokra tett észrevételeink ezekre is illenek; azok a jelenségek is észlelhetők; a felsőbb osztályok aránytalanul néptelenek; a 7 teljesen beállított 6 osztályu iskolában az V. osztályban az egész országban 60-, a VI-ban 62 növendék volt.

Az összes kimutatások szerint a magyar ajku növendékek majdnem felét teszik az összes népiskolák népességének; a német és ruthén nemzetiségűek száma a megelőző évhez képest apadott, míg ellenben a többi nemzetűeké, különösen a tótoké jelentékenyen gyarapodott.

Örvendetes jelenségül jegyezhetjük fel, hogy a magyar nyelv, mint tannyelv naponta több iskolában vétetik bé, a jelentés szerint 26-al több iskolában volt tannyelv a magyar, mint a megelőző évben. Azonban árnyoldala e képnek az, hogy a többnyelvű iskolák jelentékenyen szaporodtak; a két nyelvűek például 266-al; ez csak azon esetben megengedhető, ha miként az illető gyermekek érdeke kívánja, az állam nyelve vétetett fel azokban második tannyelvül.

Az iskolák felszerelése, pénzvisszonyai mind örvendetes haladást tanusítanak; az iskolák alapvagyonra például 10 év alatt 11 millió forintnál többel gyarapodott.

Tanítóképezde van az országban 67; ezek közül 16 férfi, 6 tanítónő képezde állami, a többiek felekezeti; egy magán intézet. Ez intézetekben 610 tanár tanított 3060 férfi, 1271 növendéket; az állami képezdékekben egy férfi növendék 246 frt 55 krba, egy növendék 272 frt 72 krba került.

A tornászati és magán póttanfolyam is tartatott, amazon megjelent 108, emezen 937 tanító.

Részünkről az ily póttanfolyamoknak tapasztalás után is kevés eredményt tulajdonítunk, egyedüli óvszernek és teendőnek azt tartjuk, hogy az iskolákat fentartó felekezetek éppen a növendékek érdekében arra szorittassanak, hogy csak oly tanítókat alkalmazzanak, kik az állam nyelvét birják s a növendékeknek tanítani tudják.

Az ipari szakoktatásra nagy gondot fordított

a közoktatási kormány. Erre szolgál a budapesti középipartanoda, mely 1879-ben nyílt meg 21 tanulóval; ez intézet célja a magasabb iparra készíteni a növendéket; évi költsége nincs adva.

A kassai gépészeti ipartanodában 55 növendék tanult, évi kiadás ezekre 13.299 frt.

Iparos szaktanításra, mester inasokra s a felsőbb népiskolákkal egybekötött többféle ipar tanulásra kiadott 24,999 forint.

Óhajtjuk ugyan a közművelődés minden iránybani fejlesztését, megjegyezzük azonban ez alkalommal, hogy Magyarország kiválóan földmivelő ország. Továbbá azt, hogy Belgiumban az iparos oktatás emelésére tett kísérletek után arra a meggyőződésre jutottak, hogy mesterséget nem iskolákban, hanem műhelyben lehet és kell tanulni.

Végül fel vannak sorolva a házi ipar előmozdítására szánt társulatok s ezek intézetei.

Kisdedővó intézet van 257, bár 19-el több, mint a megelőző évben; mégis nagyon kevés.

Kiválóan érdekes része a jelentésnek a néptanítók országos nyugdíjintézetére vonatkozó kimutatás; mely szerint ez intézetnek az 1879. év végévi vagyoni mérlege 1.927,638 frt, de a melybe be van számítva a 728,241 frt hátrálék is, melynek az irt évben be kellett volna folyni; az intézet törzsvagyona 1.219,778 frt, mely értékpapirokba, nagyobbára földhitelintézeti záloglevelekben van elhelyezve.

Az alap évi bevételei illetményekben: a községekből tanítók elhalálózása vagy nyugdíjazása esetében 1230 frt; az alkalmazott tanítóktól egyszersmindenkorra 1885 frt, 15,698 tanító után a községektől egyenként 188,389 frt, a tanítók 55,319 frt, rendes nyugdíjnál nagyobb nyugdíjakért 5570 frt, együtt 252,393 frt, melyhez járulnak a törzstőke kamatai, meg az ország pénztárából járó évi segély, mely az 1879. évben 100 ezer frt volt.

Nyugdíj pótlo segélyben részesült 14 személy egyszersmindenkorra 963 frtban; 170 nyugdíjazott özvegy 14,800 frtban; 365 árva 9042 frtban; 33 volt tanító és özvegy 6031 frtban; 5 özvegy állapota változtával elesett a nyugdíjtól; 27 árva koránál fogva esett el a segélypénztől.

A II. szakasz a középiskoláknak, a gymnasiumoknak és reáliskoláknak állapotát jelzi. Ezekről összesen táblás kimutatások helyett az egyes gymnasiumok vannak feltüntetve, és minden viszonyaik méltatva. Az egyes táblázatok szerint volt:

A budapesti tankerületben 11 gmnban		3566	tanuló	158	tanító.
A pozsonyi	8	1805	"	81	"
A győri	14	3393	"	159	"
A besztercebányai,	7	1601	"	76	"
A kassai	14	3283	"	169	"

A n.-váradí tankerületben	11	gmmban	2715	tanuló	153	tanító.
A szegedi	"	10	"	2670	"	166
Erdélyi	"	13	"	2425	"	139

Együt 88 gmmban 21458 tanuló 1101 tanító.

A népesség vált ozását feltüntető számok szerint az 1879. évben a tanulók száma 879-el gyarapodott, melynek felénél több, 470 a szegedi tankerületre esik.

A tanulók elemenetelét feltüntető számok szerint a nyolcz tankerületben 3067 növendéknek volt hiányos az előmenetele; tehát az összes tanulók 14%-ka megbukott. Igen nagy contingens, részünkről ez abnormitásnak okát a rendszeren kívül hajlandók vagyunk annak az érezhető rosz szellemnek tulajdonítani, mely szerint a gymn. tanulók nem akarnak kellő szorgalmasak lenni.

Nemzetiségre nagyon tulnyomó a magyar és magyarul beszélő növendékek száma, nem magyar tannyelvű gymnasium nagyon kevés van.

Rendkívüli tantárgyakul fel vannak véve nagyon sok gymnasiumban a francia nyelv, egy párban az olasz meg angol nyelv, van oly gymnasium is, melyben a francia meg román nyelvek is fel vannak véve; a nyelveken kívül szép és gyors írás, ének és zene.

Részemről a gymnasiumok rendes tantárgyait — ezekhez számítva a szépírást és rajzot, elégségesnek tartom a tanulóknak még tulságos elfoglalására is annyira, hogy örvendenünk kell, ha a klasszikai nyelvek mellett az egy német idegen nyelvből, a melyet mind általános művelődési tekintetekből, mind pedig tényleges hazai viszonyainknál fogva a lehető terjedelemben tanítanunk kell, óhajtott eredményt mutathatunk fel. És éppen ezért czélellesnek tartom még más élő nyelveknek a felvételét, mert teljes lehetetlen azokban némi eredményt várni, habár a jelen kimutatásban jó és elégséges eredmények vannak jelezve.

Érettségi vizsgára állott ezen gymnasiumokban 941 növendék, ezek közül megbukott 80, tehát 8%-nál valamivel több.

Fel vannak még tüntetve a jelentésben az intézetek pénzvizonyai, az azokra tett kiadások, valamint a gymnasiumok jövedelmei tan- és felvételi díjakból, de összes kimutatások nem levén az adatokat összeállítani mondhatni lehetetlen. Az egyes intézetek kiadásai nagy hullámzást tüntetnek fel, például a szebeni államgymn. kiadása 24,116 frt jövedelme tan- és felvételi díjakból 2073 frt; az egi főgymn. kiadása 38,175 frt, bevétele 2532 frt; a budapesti V. tankerületi főgymn. kiadás 43,761 frt, bevétele 5235 frt.

Az önkormányzati joggal bíró protestáns és görögkeleti felekezetek gymnasiumainak csak népesedési viszonyai vannak jelezve; ezen felekezeteknek van együtt 62 gymnasiumok 757 tanítóval, 12487 tanulóval.

Ha az előbbiekhöz számítjuk a fiunei 1 iskolát 18 tanítójával, 151 tanulóval, van az országban összesen 151 gymn. 34,096 tanulóval, 1877 tanítóval,

A gymnasiumokról szóló jelentéshez csatlakozik a pesti és kolozsvári középiskolai tanárképző két intézet, amabban volt 23 tanár és az év végén 33 tanuló; emebben 15 tanár és 33 tanuló.

A reáliskolák éppen azon rovatok alatt és éppen oly részletesen vannak méltatva, mint a gymnasiumok s viszonyaik oly részletesen feltüntetve, mint emezeké.

Van az országban 26 reáliskola, melyekben az utolsó tanévre beiratkozott 5316 tanuló, e számból az év folytában 443 elzülvén, maradott az év végével 4872 növendék, kik közül 1941 izraelita levén s a nagyobb rész után kelletvén az elnevezésnek történni, ez intézeteket zsidó honfitársainkról sajátlag zsidó intézeteknek lehetne nevezni.

A népesedési mozgalomra vonatkozó táblás kimutatás 386 tényleges apadást tüntet fel. Bámulatos, hogy a megelőző jelentésben a minister által megszüntetendőknek jelzett székelyudvarhelyi meg dévai reáliskolákban ez évben a tanulók száma gyarapodott, amabban 12, ebben 15 tanulóval.

Jelenleg is nagy a különbség ez intézetekben a felsőbb és alsóbb osztályok népessége között, a 4872 növendék közül csak 236 van VIII. osztálybeli: egyes intézetnél még feltünőbb abnormitás van; a pesti egyik reáliskolába az I. osztályban volt 155, a VIII-ban 14 tanuló; a felsőbb nép- és polgári iskolákat illetőleg kimondott azon ítéletünket, hogy osztályaik számát apasztani kell: a reáliskolák népességi viszonyai igazolják; az érettségi vizsgálatokról szóló kimutatások pedig azt igazolják, hogy ez intézetek nagyon kevésé munkálnak létezésük czéljára, a müegyetemi készülésre; az érettségi vizsgára jelentkezett 236 tanuló közül 19 előlegesen megbukván vagy eltiltatván a vizsga letételétől és 33 a szóbeli vizsgálaton megbukván, az érettnék nyilvánított 193 növendék közül csak 70 készült müegyetemre, a nagyobb rész más pályákra lépett; a felső nép- polgári iskolák növendékeiből is nagyon kevesen lépnek az iparos pályára, pedig ez intézeteknek az volna hivatásuk, hogy ennek szolgáljanak.

A tanulásbani előmenetelt feltüntetető számok még nagyobb abnormitást mutatnak; a vizsgát állott 4873 tanuló közül javító vizsgát tehetett 449, osztályt ismételni köteles volt 648, tehát 1129 az összes népességnek majdnem egy negyede elégtelen osztályzatot nyert s majdnem mindenik ötödik tanuló megbukott.

A 26 reáltanodánál 458 tanár volt alkalmazva.

A III. szakasz a felsőbb tanintézetekről szól; ezek közül fel vannak sorolva a róm. és gör. kath. hittani intézetek, melyek táblás kimutatásából örömmel győződhetni

meg arról, hogy ez intézetek növendékeinek száma 54-el növekedett a megelőző évhez képest, tanuságául annak, hogy a napjainkban mondhatni legtisztességesebb és jelentékenyebb papi pályára többen vágnak lépni.

Az ostrom alá fogott jogakadémiák népessége és a vizsgákra vonatkozó viszonyai vannak feltüntetve. A 7 jogakadémia közül 4 a tanulmányi alpból fentartott királyi (miért nem országos) intézet, a szebeni állami, 2 felekezeti. Ezekben tanított 86 tanár 567 növendéket; a megelőző évhez képest 26 tényleges apadás van; egyedül a szebeni jogakadémia népessége gyarapodott 24 növendékkel.

A két országos egyetemről, az ezekkel összekötött középiskolai tanárokat képző intézetekről, meg a műegyetemről szóló tudósítások ez intézetek haladását tüntetik fel; bár mindkét egyetemenél a tanulók számában az utolsó fél évben némi csekély apadás mutatkozik.

Az V. szakasz az emberbaráti és közművelődési intézetekről szól. Ily intézetek a vácsi siketnémák orsz. intézete, melyben 104 növendék volt, kik közül alapítványon neveltetett 72 növendék; iparos foglalkozást tanult 51. A vakok budapesti orsz. intézetében volt 83 növendék; a 83 szerencsétlen növendék között ez évben az egészségi állapot nem volt kielégítő.

A balatonfüredi szeretetház (fiu árvaház) 61 növendéket növelt. Ez intézet fentartási tényleges költsége 10,147 frt, melyet az intézet alapvagyonának kamatai, közadakozás, sorsjáték és az állampénztár 2000 forinttal fedezett; növelésben és oktatásban részesült 61 fiu.

Az országos színi tanodának az év végén a drámai és operai szakon volt 64 növendéke.

Az országos zeneakadémia örvendetesen gyarapodott: a növendékek számának gyarapodása okán a tanárok számát is szaporítani kellett. Volt az intézetnek 90 növendéke, kik közül az év folytán kilépett 14. Igen üdvös eszme van megpendítve a jelentésben, mely szerint az orgona és öszhangzó ének tanítása is munkába veendő.

Az orsz. mintarajz tanárképzésében a nyári félévben 113 növendék volt; a képzés örvendetes eredményt tüntet fel; az év folytán tanárságra képesítettet az intézet növendékei közül 19, nem intézetbeli 10. Nevezetes momentumul járult ez intézethez a vele kapcsolatban felállított minta rajztanoda és iparmuzeum a felsőbb ipar fejlesztésére.

A három utóbb említett tanintézet pénzvizonyai nem lévén feltüntetve, e tekintetben tájékoztatlanok vagyunk.

A nemzeti múzeum minden osztályában tetemes gyarapodást tüntet fel a jelentés, örvendetes jelül e nemzeti intézetünk emelkedésének.

A műemlékekről szóló részből a jelentésnek kie-

melhetjük a hazai góth-stylü műemlékek czimü jeles könyv kiadását, 7 építési emlékek, jelesen templomnak jó karban tartására tett munkálatokat. Hunyadvára helyreállítása a sok tervezgetés és pénzhiány miatt az eredeti tervszerénti nagy mérvben nem történt ugyan meg, de az idő rombolása ellen már biztosítva van.

A képzőművészetekről szóló része a jelentésnek hasonlóan mutat fel örvendetes jelenségeket.

Nagy megnyugvást nyújthat az országnak a jelen terjedelmes és részletes jelentés az iránt, hogy köznevelésünk és művelődési eszközeink és intézeteink kellő számban meg vannak, még csak a humánus intézetek, vak- és siketnéma-intézetek gyarapítása lenne véleményünk szerint szükséges. Azon óhajttással zárjuk be ismertetésünket: bárcsak a felmutatott kerethez beltartalma is méltó legyen.

KOVÁCSI ANTAL.

EGYHAZI SZEMLE.

„Mindenütt jó, de legjobb otthon.“ Azt tartja a közmondás. Kezdjük hát mi is az új évfolyamban szemlénket itthon, hazánkban. Nem mintha itt mindenek ékesen és jó rendben lennének, hanem ha szüntelen csak a külfölddel foglalkozunk, könnyen úgy járhatunk, mint az a csillagász, a ki folytonosan a távol égboltozat ragyogó csillagait vizsgálva, a lábai előtt levő árokba esett.

A múlt évben életbe léptetett büntető törvénykönyvben több czikkely van, a melyek egyenesen a lelkészeket érdeklik. Ezeket a „Ker. Magvető“ múlt évi 5-dik füzete is közölte. Ezek közül az 1879-ik évi XL-ik t. cz. 53. §-e akkora port vert fel, hogy ember legyen, a ki már most azon el tud igazodni. Nincs lap az országban, a mely hozzá ne szólott volna, magyarázva azt így is, úgy is. Kötelességünknek ismerjük azért mi is hozzá szólani. A szóban levő §. ez: „A ki életkorának tizennyolczadik évét még be nem töltött kiskoru egyént az 1868. LIII. t. cz. rendelkezése ellenére más vallásfelekezetbe fölvesz: két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.“

E törvényczikk értelmében a soproni kir. járásbiróság által, az ottani plebános, illetve ennek segédlelkésze ellen, mivel ez amannak utasítása szerint egy evang. vallásu apának r. kath. vallásu nejétől született figyermekét megkeresztelte és a megtörtént keresztelést a soproni r. kath. plebános által vezetett anyakönyvbe bevezette, a soproni kir. járásbiróság előtt panasz emeltetvén: vádlottak bünperbe idéztettek és miután az

ellenök emelt vádat valónak ismerték, a kir. járásbiróság által az 53 §. ellen elkövetett kihágásban vétkeseknek mondatk ki és egyenként 50 frt pénzbírságra ítéltettek. Egyidejűleg az is kimondatott a birói ítéletben, hogy a megkeresztelt gyermek az evang. anyakönyvbe bevezetendő s ennek eszközése végett Sopron sz. kir. városa megkerestetik. Az elmarasztalt lelkészek azonban az ítéletet egész terjedelmében, a kir. ügyész pedig a büntetésre vonatkozólag felebbezván, a budapesti kir. ítélő tábla büntető tanácsa az első bíróság ítéletének megváltoztatásával vádlottakat a vád és annak következményei terhe alól fölmentette és az anyakönyv kiigazítására vonatkozó rendelkezést hatályon kívül helyezte, fölmentő ítéletét azzal indokolván, hogy 1-ör a keresztség által a megkeresztelt nem egyik vagy másik felekezetnek, hanem a nagy keresztyénység egyetemének válik tagjává; 2-or a megkereszteltnek anyakönyvbe vezetése nem határozza meg annak vallásfelekezetét, mert az anyakönyv nem csupán vallásfelekezeti rendeltetés szempontjából, hanem első sorban állami átruházott hatáskörben vezetetik a születés ténye és ideje igazolása s azután arról, hogy megkereszteltetett az új szülött; az 1868. évi LIII. t. cz. pedig semmi kételyt sem hagy fenn az iránt, hogy csupán az apa vallása határozza meg fia vallását, arra bármiféle külsőség vagy ceremonia sem bir befolyással, s így a róm. kath. plébános által megkeresztelt fiu evangélikusnak marad, ha a keresztelés folytán a róm. kath. egyház anyakönyvébe lett is bevezetve. „Önként értetik“ — így zárja be a budapesti kir. ítélő tábla a maga fölmentő ítéletének indokolását — „hogy ha az ág. hitvallásu lelkész az anyakönyvi kivonatot hivei nyilvántartása czéljából a kath. plébániától kikérné, az neki haladék nélkül kiadandó.“

Ez a tényállás. Már most kérdjük: mi értelme van ennek a meghurczolt 53. §-nek? Hiszen ha áll a budapesti kir. tábla ítéletének indokolása, mely szerint az 1868. évi LIII. t. cz., — melynek 12 §-e szerint: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak s a leányok anyjoknak vallását követik“ — semmi kételyt sem hagy fenn az iránt, hogy a gyermekek vallását csupán a szülők vallása határozza meg s ezzel szemben semminemű külsőség vagy ceremonia sem bir befolyással: akkor a büntető törvénykönyvben egy oly bűnre van büntetés szabva, melyet elkövetni teljességgel nem is lehet.

Mi megengedjük azt, hogy a keresztelés dogmailag nem jelenti a gyermeknek valamely specialis egyházba lett föl vételét, de a gyakorlatban s az életben a dolog mégis csak úgy áll, hogy a hol valakit megkeresztelnek s anyakönyvveznek, csak oda számítják biz azt. Legalább eddig a keresztlevel szolgált a vallásfelekezetiség meghatározása okmányúl s a kinek keresztlevelén egy plébánia pecsétje volt, az katolikus számba is vétetett. Ezért midőn szükségből valamelyik egyház lelké-

sze a másik egyház lelkésze helyett keresztelt, ha nem akarta egyuttal a megkereszteltre a kezét is rátenni, anyakönyvezés végett átírta az illetékes lelkészi hivatalnak. De a soproni esetben a szükség sem forgott fenn, miután helyt evang. lelkész is van s így az illetéktelen keresztelés által, a mellett hogy a törvény megsértetett, az evang. lelkész is megkárosított az őt illető stola jövedelemben. Mindez nyilván mutatja, hogy a római egyház keresztelése alatt a katholizálás intentiója lap-pang, a mit egyébaránt ők magok sem titkolnak, hiszen mihelyt megnyerték a királyi táblán a pert, azonnal megfordították a köpenyegét s míg a soproni plebános a járás bíróság előtt tartott védbeszédében ugyancsak hangsúlyozta, hogy a keresztelésnek nincs vallásfelekezeti jellege, mert az által a megkeresztelt csak a kereszténység nagy egyetemébe vétetik fel, a királyi tábla felmentő ítélete után a „Magyar Állam“ czimű lap egymásután hozta a cikkeket, a melyek a kir. tábla indoklását határozottan kifogásolták, azt állítván, hogy de bizony az általok megkeresztelt nem csak keresztény, hanem egyszerűsmind róm. katolikus is.

Ha terünk engedné, sokat irhatnánk még e tárgyról, mert annyi bizonyos, hogy hazánkban közelebbről nem merült fel vallásügyi kérdés, mely annyira izgatottságba hozta volna a kedélyeket, mint ez s a melynek következményei beláthatlanabbak lennének, mint ennek. Örökös gyúanyag maradhat ez a vallásfelekezetek közötti béke s egyetértés megzavarására; mert a kir. tábla felmentő ítélete fölnyitotta a sorompókat a lelkészek előtt az emberhalászatra, a melyet ugyan maga Krisztus rendelt, de bizonyára, nem ebben az értelemben. Ma-holnap megérhetjük, hogy a római egyház a nyert jognál fogva nem csak hogy elkereszteli a protestáns szülők gyermekeit, hanem azokat megbérmálja, összeesketi és eltemeti. De ezekről nem kívánunk most szólni. Majd, ha mint tények szemle tárgyát fogják képezni; ha a törvényhozás nem igyekszik szabatos és világos törvények által elejét venni ez uton bekövetkezhető visszaéléseknek — a mit különben teljes bizalommal remélünk és azt sürgetni az egyetemes protestantismus közérdekének tartjuk — akkor lesz szomorú alkalmunk azokat is följegyezni. A megexegált törvény ominosus „fö l v e s z“ szavával sem bajlódunk. Pedig amaz állítással szemben, hogy a gyermek keresztelés előtt még egy valláson sem levén, azt a kereszteléssel más vallásba fölvenni nem is lehet, következőleg a soproni plebános nem követett el törvénytelen cselekedetet, azt mondhatnók, hogy ha valahová, csakis ide talál a „fö l v e s z“ szó, mert tulajdonképen csak a gyermeket lehet fölvenni valamely egyházba, másokat átvenni szoktunk; vagy azt mondhatnók, hogy ha az a gyermek már születésekor más vallású volt: mi jögon keresztelte meg a róm. kath. plebános más egyház szülöttét? A kir. tábla azon indokolásához is lehetne

egy pár szavunk, hogy az anyakönyvek nem csupán vallásfelekezeti rendeltetés szempontjából, hanem első sorban állami átruházott hatáskörben vezetettek. Megkérdehnők, hogy ugyan mikor vezette nálunk az állam az anyakönyveket s mikor ruházta azoknak vezetését az egyházakra? És ha átruházta, honnan, kitől veszik az anyakönyv vezető lelkészek ezért a díjt? Igaz, hogy e könyveket az állam is felhasználja a maga céljaira, de azért azok mind e mai napig nálunk tisztán vallásfelekezeti jelleggel bírnak s épen ez a hamis okoskodás, hogy a kit a megkeresztelés folytán a róm. kath. plebános a maga anyakönyvébe beír, az azért mégis csak evangélikus vagy református marad. Minő zavarok származnak majd ebből. Hogy lehet így az egyházaknak saját hiveit nyilvántartani? Mind ezekről most nem szólnak. Ez uttal csak a lelkiismeret szabadságára nézve kívánunk egy kis megjegyzést tenni, melyet e tárgygyal kapcsolatban a római egyház annyira védelmébe vett, hogy szinte aggodalom fog el, hogy vajjon korunk felvilágosultsága nem tette-e katolikus atyánkfianál nagyobb hódítást a lelkiismeret szabadságát illetőleg, mint nálunk, kik egykor annak épen a római egyházzal szemben mátyrjai voltunk? ha vajjon nem cseréltünk-e egymással öntudatlanul szerepet. Mindjárt meglátjuk.

A soproni eset folytán katolikus részről lépten-nyomon a lelkiismeret szabadságára hivatkoztak. Azt mondják, hogy megtiltani a szülőknek gyermekeik vallása, illetőleg azoknak keresztelése fölül tetszésök szerint rendelkezni, az ő lelkiismeretök szabadságának legkiméletlenebb megsértése lenne. Milyen szépen hangzanak ez a tétel, ha egyéb volna egy hangzatos frázisnál, ha nem tudnók, hogy min alapszik ez a vitatott lelkiismeret-szabadság? Azokon a reversálisokon t. i. a melyeket a róm. egyház az ifju házasulandóktól szép szóval vagy kényszergetéssel kicsikar s a melyeket ezek az után, mind a mellett, hogy a törvény azoknak jogerőt nem tulajdonít, elég becsületesek megtartani. Ezeket nyugszik a róm. katolikusok által védett lelkiismeret szabadság; mert azt csakugyan nehezen lehet felfogni, hogy egy szülő ne ahoz a valláshoz ragaszkodjék, a melyet ő maga követ s következőleg gyermekét is ne abban a vallásban kívánna fölnevelni; ha pedig inkább ragaszkodik valamely más valláshoz, szabadságában áll, hogy arra maga átlépjön s aztán gyermekét is ott kereszteltesse. Ily eljárással tiszteletre méltóbb jelét adja bárki lelkiismeret szabadságának, mintha kijátszódja a törvényt, mely azt tartja, hogy a fiuk atyjuk és a leányok anyjuk vallását követik.

Senki nálunknál jobban nem tisztelheti a lelkiismeret szabadságot. Részünkről mindig fájdalommal gondolunk a hitüldözésekre, melyek oly szomorú emlékeket hagytak hátra maguk után az egyháztörténelemben s annyira meghomályosították egykor a keresztény vallás fényét is. Nincs is okunk eze-

kért pirulni. De másfelől a lelkiismeret szabadságát oly tisztán egyéni jognak tartjuk, a mely nem terjedhet odáig, hogy lelkiismeretünk szabadságából kifolyólag a mások hite és vallása felett is rendelkezhezzünk. Így értelmezve a lelkiismeret-szabadságot, az a legnehezebben eltűrhető zsarnokság lenne. Igaz, hogy a gyermekek egyénileg még nem gyakorolhatván a jogot, míg annak élvezetébe juthatnak, valakinek másnak kell azt rájuk nézve gyakorolni, vagyis másoknak kell ideiglenesen vallásukat meghatározni. Am legyen, adjuk át e jogot a szülőknek, mint a katolikusok vitatják: mi megnyugszunk benne, de a míg a törvény — szerintünk igen helyesen, mert ez által főleg a reversálisokkal kapcsolatban felyerülhető sok kellemetlenségnek útja van állva — a gyermekek vallását a szülők neme szerint határozza meg: kívánjuk, hogy az meg is tartassék s kijátszására sophismákkal ne nyitassék tér. Lám, a törvény nem engedi meg a szülőnek, hogy gyermekét földi vagyónából, teszem, kitéstálja: hát hitöröksége nem érdemli-e meg ugyanezt a figyelmet? Avagy midőn a szülő gyermekét vallásáról elkeresztelteti, nem annyi-e, mintha hitörökségéből kitagadná? Bizony, szerencse, hogy fársángban történt ez a nagy hadjárat a lelkiismeret szabadsága érdekében a soproni keresztelést védők részéről, mert az ember még azt hinné, hogy komolyan vették a dolgot; de így sajnosan kell tapasztalnunk, hogy e kérdésben is csak amaz elv nyert alkalmazást: a czél szentesíti az eszközöket; sajnosan kell látnunk, hogy a római egyház a lelkiismeret szabadságát csak szemképráztató csillámul használja saját érdekeinek és czéljainak beburkolására és elrejtésére s mint eddig, úgy most is távol áll attól, hogy annak általános és egyetemes uralmát óhajtja. Ez a protestantismus feladata marad a jövőben is.

— A mult évben az országgyűlés a polgári házasság iránt törvényjavaslat készítésére utasította volt az illető miniszeriumot. Hírlik, hogy a törvényjavaslat már készen van, egyelőre azonban csak a keresztények és zsidók közt kötendő házasságokra terjedne ki. A polgári házasság behozataláért elvben mi sem rajongunk, ha szinte nem perhorrescáljuk is azt annyira, mint sok mások. E nélkül még megélhetünk, csak egyéb bajainkat tudnók eligazítani s egyéb dolgainkat tudnók rendbehozni. Főleg miután az 1868. évi XLVIII. és LIII. t. cikkek részben legalább élet vették a házasságkötéseket illetőleg a római egyház dogmái kizárólagos uralmának, a keresztények közt nem forognak fenn legyőzhetlen akadályok a házasságoknak egyházilag leendő megköthetésében is. S a házasság szerintünk is oly actus, mely ha alapjában polgári szerződés is, alig fogja valaha nélkülözni az egyház közreműködését. A polgári házasság behozatalával tehát csak nehezebbé és költségesebbé fog az tétetni. De mivel tény, hogy jelen törvényeink szerint hazánkban a keresztények és zsidók között há-

zasság csakugyan nem köthető, előbb utóbb nyitját kell találni e kérdés megoldásának. Ha a szóban levő törvényjavaslatot ismerni fogjuk, részletesebben hozzá szólunk.

— Figyelemre méltó mozgalom indult meg hazánkban a görög katolikus egyház keblében, ezen egyházban hajdu-dorogi székhelylyel egy magyar püspökség felállítása iránt. E tárgyban a nevezett egyház magyar ajku hivei mind ő Felségéhez, mind a képviselő házhoz f. évi június 23 ról feliratot intéztek, melyben a nevezett püspökség felállítását kérelmezik. A görög-katolikusoknak ez idő szerint hat püspökségük van, u. m. a munkácsi, eperjesi, gyulafehérvári, nagyvárad, szamosújvári és lugosi, melyek közül a két első ruthen, a négy utóbbi román jelleggel bír. Azonban Szaboles, Zemplén, Szathmár, Hajdu s az ezekkel szomszédos megyékben levő görög katolikusok között mintegy 130 ezerre megy a tisztán magyar ajku hivek száma, kik egyházkormányilag részint a ruthen, részint a román püspökségek fenhatóságának vannak alávetve. Ezek számára 1873-ban Hajdu-Dorogon egy püspöki külhelynökség felállított ugyan, de ez alárendelt állása és korlátolt hatásköre miatt nem működhetik szabadon s jelesen az egyház igazgatásánál és az isteni tiszteletnél a magyar nyelvet nem teheti az egyház hivatalos nyelvévé. Ez óhaját a magyar ajku gör. katolikus hiveknek csak egy tisztán magyar jellegű püspökség felállítása, illetőleg a hajdu-dorogi külhelynökségnek püspöki rangra emelése elégítené ki és biztosítaná. Az új püspökség részint a munkácsi, részint más püspökségekből kiszakítandó azon egyházakból lenne megalakítandó, melyekben a hivek magyarok s a magyar nyelvet beszélik. Ezeknek számát a kérvényezők mintegy 140 anya és 500 főkegyházra teszik, a fennebb is említett 130 ezer lélekkel. Hajdu-dorogi templomukat székesegyházi templomnak is elég díszesnek állítják, püspöki palotának alkalmas épület a város áldozatkészségéből készen áll s így a kérelmezett püspökség felállításával egyéb költség nem járna, mint a püspök és a káptalan évi javadalmazása, melyre azonban a püspöki külhelynök által a vallásalapból eddig élvezett 3000 frt évi fizetés már beszámítható alapul szolgál. — Mi e mozgalmat figyelemreméltónak jeleztük s azt nem csak nemzetiségi, de vallási szempontból is fontosnak tartjuk; mert nem képzelünk nagyobb anomáliát, minthogy valaki ne használhassa saját anyanyelvét, mikor imádkozni akar. A föllépésnek tehát kellő sikert és jó eredményt kívánunk. Egy megjegyzésünket azonban nem titkolhatjuk el. És ez az, hogy ahoz a vallásalaphoz, úgy látszik e hon minden fiának jussa van, csak a protestánsoknak nincs. Ideje volna már e kérdéssel tisztába jöni. Az országgyűlés régen kinevezett ez alapok tanulmányozására egy bizottságot. Vajjon mikor látjuk meg munkálkodását?

— Ambár a hazai dolgokkal már jóformán igénybe vet-

tük a szemlére rendelkezésünkre álló tért, egy pár pillantást talán mégis vethetünk még a külföldre is.

Németországban a zsidók elleni agitáció sajnálatra méltó mérveket ölt. A zsidó-ellenes mozgalom élén Stöcker, udvari lelkész áll. E párt organuma, a „Neue ev. Kirchenzeitung“ hatalmasan izgat a zsidók ellen s főleg az egyetemi ifjúságot bátorítja. Tán e tanácsot akarja követni a mi ifjúságunk is a budapesti egyetemen, kik közül közelebből többen rokonszenvöket és elismerésöket nyilvánították a mi ismert zsidóellenes agitatorunk, Istóczy iránt. E mozgalomnak kétségtelenül nem csak nemzetiségi, hanem vallási háttere is van s ezért nem mulaszthatjuk el azt följegyezni, megjegyezvén, hogy a Krisztus uttörője, a ki bűnbánatot prédikált, sok méltatlanságot eltűrt, de maga nem okozott azt másoknak.

Franciaországban Naquet kezdeményezése folytán megkísérlették visszaállítani a házassági elválásról szóló törvényt, mely a Code Napoleonból 1813-ban töröltetett, azonban a kamara ez indítványt 261 szavazattal 225 ellen visszautasította. E szerint Franciaországban az elválás lehetetlen s ezt a „Magyar Állam“ annyival nagyobb örömmel fogadja, mert a róm. katolikus dogmának a különben oly liberális Franciaországban ily diadalát alig remélhette. Senki sem fogja vitatni, hogy az elválás bizony a legnagyobb szerencsétlenség, a mi a házastársakat érheti, de másfelől az orvosság, mely ez ellen a házasságok felbonthatatlanságában kerestetik, még rosszabb a betegségnél. A ki azt hiszi, hogy az erkölcsiséget inkább előmozdítja az, hogy egymással össze nem férkezhető házastársak külön-külön törvénytelen házasságban éljenek, mint-hogy elválás útján újabb házasságra lépjenek s boldog és törvényes családi életet alapíthassanak: ám legyen az ő izlésük szerint, de mi nem kérünk belőle — mi a törvénytelen vadházasságokban erkölcsiséget teljességgel nem tudunk fölfedezni.

Belgiumban ősi szokás, hogy a hetedik gyermek keresztatyja maga a király. Több plebános azonban nem akarja hasonló esetekben a királyt keresztatyául elfogadni, mivel ő felsége excommunicálva van azon törvény szentesítése óta, mely minden községben polgári iskolát állított. Mennyi szegény elesik ez által attól a segílytől, melyet a királyi keresztatyja nyújthatott volna.

Angliában a skót szabad egyház 40 év óta az orthodoxia védbástyája eszményképének tartatott a Continens egyházi férfiai által. A világiak közül a legvagyonosabb és legbefolyásosabb egyháztagok abban az orthodoxia legszélsőbb határán állottak. Azonban alig lépett ez egyház fennállása második emberkorába, oly változás észlelhető, a melyre az orthodoxia aligha gondolt. Smith Róbert a bibliáról tett nyilatkozatáért, mely szerint ő azt, mint történeti könyvet, a történeti elbírálás alatt állónak lenni mondotta ki, ez állításáért

vizsgálat alá vétetvén, két szótöbbséggel elítéltetett ugyan, de ezzel szemben most Edinburgban és Glasgowban tért nyitottak számára, hogy állításait felolvasások által bővebben kifejthesse. Ez uton egy néhány tanuló ifju helyett most száz meg száz hallgató fogja megismerni az ő nézeteit a bibliáról s mi hisszük, hogy ezek semmi megbotránkozni valót és a vallás lényegét veszélyeztető dolgot nem fognak találni abban, ha Smith felolvasásaiban kimondja, hogy az Énekek-éneke című mű világi dalok átdolgozott gyűjteménye s a Jób könyve a zsidók száműzetése után iratott.

A m e r i k á b a n nem ritka eset, hogy az egyházi szónokok beszédeikben politikai kérdésekkel is foglalkoznak. Közelebbről Collyer Róbertet, a kitünő unitárius hitszónokot Chicagóból épen azért hívták meg New-Yorkba, hogy tartson egy beszédet, a politikai pártok azon mindinkább elharapodzó szokása ellen, mely szerint pártszempontból egymást könnyelműen vádolják és kárhoztatják? Collyer egy hatalmas beszédet mondott azok ellen a párteberek ellen, a kik pártjok érdekében hazudni szoktak. A beszéd, a mint a lapok jelzik, nagy hatást tett a hallgatóságra, de saját egyháza tagjai közül 70-en megtagadták a további egyházi díjfizetést. Ugy látszik, hogy soha sem fog elévülni a közmondás: „Szólj igazat s betörik a fejed“.

cz.

Dr. GYERGYAI ÁRPÁD.

Fájdalmunk alig csillapul. Oly váratlanul ragadta ki a halál sorainkból munkaerejében levő szeretett barátunkat. Alig néhány napi szenvedés után, f. évi jan. 31-én gyászvirágokat kelle hintenünk föléje, ki pár nappal azelőtt az élet fénye volt. S nemcsak baráti kegyeletes érzelmeinknek teszünk eleget, midőn róla külön cikkben emlékezünk meg, hanem az érdemnek adunk méltányló kifejezést életéről részletesebben szólva.

Dr. Gyergyai Árpád, egy a mult száz elején Kolozsvárra települt székely nemes családból vette eredetét. Született Nagy-Szebenben 1845-ben, hol atyja pénzügyi tisztviselő volt. Gyermekkorát és ifjuságát Kolozsvárt töltötte, hol az unitáriusok főgymnasiumában tanult. Kitünő gyors felfogásu tehetségével emelkedett ki tanulótársai közül, melylyel osztályában mindig az első helyet foglalta el. A mathesis mellett a nyelveket tanulta nagy szorgalommal, melyekben való alapos készütségét kitünő tanítója Sárdi Samunak köszönte, kiről mindig hálással is emlékezett meg. Végezvén a gymnasiumot 1863-ban, az ugyanazon év őszén Kolozsvárt felállított jogakademiára iratkozott be, de kezébe kerülvén Milne, Bedant, Jus sien munkái német fordításban, annyira megszerette a természet-tudományokat, hogy orvosi pályára határozta magát, s odahagyva a jogot, 1864. őszén Bécsben az orvostudomány rendes hallgatója lett. Tehetségeinek sokoldalu voltára mutat, hogy az orvosi tudományok mellett nyelvismeretei fejlesztését is szorgalommal folytatta s a francia és angol nyelv mellett a spanyolt is kezdette tanulni. A rajzban is kitünő volt. Szünidőkön Bécs környékét körüljárva, a szép részletekről legsikerültebb képeket rajzolt s különösen ügyes volt a dolgok shematicus felvételében, mi orvosi tanulmányait is igen megkönnyítette. 1870-ben végezte az orvosi tanfolyamot. 1871-ben orvostudorrá avatattott s ugyanazon év őszén sebésztudorrá és szülésmesterré.

1872-ben a kolozsvári egyetemen a sebészeti tanszék mellett tanársegédi minőségben alkalmazták. Egy év mulva azonban gyakorló orvosságra adta magát; de alig telt el néhány hónap, tudányszomja újra az egyetemhez vezette vissza. A körvegytani tanszéknel vállalt ségédtanári állomást s e tárgy iránt akkora előszeretettel viseltetett, hogy Plósz tanárt, kit

Kolozsvárról időközben áthelyeztek, Budapestre követte. Ez időtöltötte be Lister edinburgi tanár hire az egész orvosi világot. Gyergyait ekkor tudmányszomja külföldre ragadta, magától Listertől akarván megtanulni sebészeti vívmányait. Ez utjában pár hetet Lipcsében töltött s hat hónapot Párizsban sebészeti tanulmányait tökéletesítve, hol egyszersmind a világhírű physiologus Claude Bernard kísérleteit látogatta. 1875. nyarán Londonba ment át, hol e sorok írójának először volt alkalma őt, mint jeles képzettségű orvost és embert közelebbről meg ismerni. Innen ment aztán Edinburgba Listerhez.

Visszatérve a magyar keleti vasutnál lett gyakorló orvos. De e hivatala mellett, bármily sok fáradságot és időt igényelt is az, nem szünt meg az orvosi tudomány irodalmi művelésétől. Még 1874-ben Plósz tanárral együtt „Az élő állatban a ni vérmeg alv ás k ér d é s é h e z” czimű dolgozatot közölt. 1876-ban a kolozsvári orvos-természettudományi társulat orvosi szakjegyzőjévé választották. E társulat szakülésein hozta nyilvánosságra tanulmányait. 1876-ban: A sebszélek egyesítéséről; 1877-ben „A kemény szájpád átfuródásának gyógyult esetéről”. „A modern sebkezelésről”; 1878-ban „Az ujjak vele született összenövésének egy esetéről”; 1879-ben A vizsérvgyökeres műtétének egy esetét mutatta be; 1880-ban „Az izületi bántalmak carbolsavval kezeléséről” értekezett. Utolsó munkája: „A sérvek tanának történetéről”. Szokatlan hangzású czimek egyházi folyóiratban a fennebbiek, de föl kelle említenünk, mint az elhunyt tudományos működésének oly rövid idő alatt gazdag eredményeit. A már említettekhez járul még 1878-ban egy orvosi szakülésen felolvasott kitünő tanulmánya, a tőle személyesen is ismert „Claude Bernard élete és tudományos működéséről” s egyetemi magántanárság elnyerésére szánt nagyobb terjedelmű munkája: „Az orvostan történelme” melyre 1878. óta lankadatlan szorgalommal gyűjtötte az adatokat, s melynek kidolgozásában már szépen élhaladt volt, midőn a halál a nagytehetségű munkás lélek szárnyait a tudomány és a szenvedő emberiség nagy kárára egyszerre elmeteszette. E veszteség iskolánkat is nagy mértékben sújtotta, a mennyiben a megboldogult iskolánkban, mint segédtanár működött.

Gyergyainak hat év alatt kifejtett irodalmi munkássága, szép jövőt és neveltséget ígért neki az orvostudomány mezején. Tehetségeit és tanultságát tisztelték első sorban szaktársai. Egyik orvostársa, ki őt gyermekkorától fogva ismerte, ily véleményre mondott róla: „lelkiösmeret- és tudományos képzettségben Gyergyai mindig az elsők közt érdemelt helyet”. Ő egyike volt azoknak a szellemeknek, kik a közép mértéken jóval felül emelkednek. Gyors felfogásban, éles ítélő tehetségben és sok-

oldalúságban nyilvánultak értelmi tulajdonai. A tapasztalati tudományok mellett, az ész más termékei iránt is kiváló érdekekkel viseltetett. A jelesebb bölcselek közül nem egynek világánál szélesítette látkörét. Az egyházi irodalomra is kiterjedt figyelmé. Lelkében a tapasztalati igazságok mellett a vallási szemlélődések befogadására is jutott tér s folyóiratunkat mindig hűséggel, szorgalmasan olvasta.

De ezzel jellemzésére még nem mondtunk el mindent. Hátra van még szép tulajdonságai koronája. Gyergyai legnagyobb volt mint ember s e tekintetben alig találunk kellő szavakat méltánylására. Ritka lélekben egyesülnek az emberies érzelmek oly terjedtségben és mélységben, mint benne láttuk egyesülve. Az emberekkel való minden érintkezésében fenkölt, jó és nemes léleknek ismerte őt mindenki. Egész lényét a szeretet és jószág ölelte körül, az volt a légkör, melyben magas tehetségeivel és tudományával mozgott. Ezért a család, melyhez tartozék, csak nem az imádásig szeretete s embertársai becsülték osztatlanul. Az általános becsülés nyert kifejezést, midőn temetésén Kolozsvár összes értelmisége, a szenvedett emberek nagy része, a kiket valaha gyógyított, megjelent, s tanártársai, barátjai, a vasuti tisztviselők és egyesek koporsóját virágkoszorúkkal ékesítették. Gyergyaiiban egy szép tehetség s még szebb lélek szállott korai sírba. Legyen a hant sírja fölött oly könnyű, emléke közöttünk oly áldott, a mily hasznos, szép és nemes volt élete.

RÉVÉSZ IMRE.

A mennyire váratlan, éppen oly meglepő és fájdalmas Révész Imrének február 13-án történt véletlen halála. A magyar közművelődés és irodalom a hivatott munkást, mi a magyar protestantismus napjainkban egyik legmagasabb kitünőségének eltünését siratjuk.

Kik műveiből, munkásságából netalán nem ismernék, a lapokban közlött rövid életirati vázlatokból is láthatják, hogy Révész Imre a protestantismusnak oly bajnoka volt, ki az irodalomban tollával, a szószéken ékesszólásával, a tanácstermekben bölcsességével és munkásságával mondhatni csak annak ügyét szolgálta.

A protestantismus alapelvénél, a szabadvizsgálódásnál és független, állami önkormányzati jogánál fogva folytonosan küszködik önmagával és magában; s oly államokban, melyekben kisebbségben van, küzd a hatalommal és hatalmaskodókkal. Révész Imre munkássága korában is voltak a magyar protestantizmusnak küzdelmei, voltak az idegen hatalommal, midőn léte-

lét és nemzeti nyelvünket kellett védelmeznie, voltak alkotmányos állapotunkban, midőn önkormányzati jogáért harczolt és harczol. Az egyház beléleletében a folytonos szervezkedés és fejlődés, folytonos csatározással folyt. Révész I. mindezekben a harczokban és csatározásokban magas értelmességével, tudományosságával s mindenek felett komoly lelkesültségével, tevékeny döntő befolyással részt vett. S bár a felekezetesség határáig hullámzó kalvinismusságát és önkormányzati féltékenységét álláspontunkról néha sajnálva láttuk, de mint erős meggyőződés, szilárd akarat, apostoli hit és buzgalom nyilvánulásait mindig tiszteltük; és ezt annyival inkább tettük és teszszük most is, mert — fájdalom — ily jelenségek protestans egyházaink kebelében is ritkák korunkban. Bár nyomdokain minél többen járhatnánk és járnánk!

LEVELEZÉS.

Udvarhely megye, Medesér, 1881. jan. 10.

T. Szerkesztőség!

Udvarhely megyében, a székelykereszturi járásban, Gagy és Martonos falvak közötti völgyben, egy néhány szegénysorsu unitárius család van letelepedve, kik összesen 9 családból állnak 45 lélekszámmal. Polgári állásokra nézve: földmivelők, napszámosok és pásztorok, részint sajátjokban, részint mások javaiban laknak és munkálkodnak.

Ez a kis népcsoport, a velök egy helyen letelepült, 6 családot képező, 26 lélekszámból álló, más keresztény egyházakhoz tartozó lakosokkal együtt, 1880. nov. 14-én öröm-ünnepet tartott. A kis-medeséri unitáriusok, leány-egyházzá alakulásoknak emlékéül, harang-szenteléssel kapcsolatos ünnepet ültek, ekkor levén átadva a közszolgálatnak az a szép kis harang, melyet Kolozsvárt öntöttek az Andrásowszky testvérek, a kis-medeséri unitárius leányegyháznak 1880-ban.

Alkalmi beszédet alóliirt tartott 1. Móz. 12. r. 7. 8. versekben olvasható ezen igék alapján: „Megjelenék az Ur Ábrahámnak és mondá neki: a te nemzetségednek adom e tartományt, és építe Ábrahám ott oltárt az Urnak és az ő nevét hívá segítségül.”

„Mi is oltárt építettünk ezen a helyen, melyet a vallásos buzgóság és szeretet adományozott örökségül, az „egy Istent imádó kis-medeséri egyháznak.“ Oltárunk, ez az előttünk álló csinos faalkotmány, melyet harang-állvány-nak nevezünk, s benne az oltári áldozat: szép kis harangunk. És ha Ábrahám oltárt építvén az Urnak, az ő nevét hívá segítségül: vajjon, nem az-e a mi eljárásunk is, a midőn oltárunkat harang-jelvényével átbocsátva a közszolgálatnak, ezen ünnepélyes órában szokott egyházi szertartással felszenteljük: 1) Egy Istenünk tiszteletére. 2) Az ember Jézus Krisztus tudományának terjesztésére. 3) A vallásos buzgóság és közerkölcsiség megalapítására“ stb.

Az irt felosztással tartott alkalmi beszéd után felolvastam a gyülekezet előtt elsőbben: A. siménfalvi mltgos. Jakabházy Zsigmond úr és neje mltgos. Pakot Polixena ő nagysága azt az ajándék-levelét, mely a többek között így szól: „Egyszáz □ öl területű templom-helyiséget adunk örökségül,

az egy Istent imádó kis-medeséri egyháznak . . . igérvén ezután is gyarapítását növendék kis megyénknek, lélekben és vagyonban. A mig az átadott helyen templom is épülhet, istenitiszteletek tarthatása végett átbocsátjuk ottani lakházunk egyik alkalmas szobáját“ stb. Ezt követte, a harangra és harangállványra tett adományok közlése, s az adakozók névsorának felolvasása -- a mint alább következik.)*

Alig végeztem be az adakozók névsorának felolvasását, melyet a nép lelkesedéssel hallgatott, s ime egy tisztos férfi felállván a gyülekezet közül, ezekben a szavakban tolmácsolta a nép érzelmét: „Hála egy Istenünknek, hogy ezen a helyen, hol ezelőtt 50 esztendővel apáink barmait legeltetve játszadoztunk, most Istenünk tiszteletére ünnepet tarthatunk,“ stb.

Ilyen renddel folyt ünnepszentelésünk, melyet barátságos ebéd fejezett be egyik hitrokonunk házánál.

1880. nov. 14-ike ennyiben lett megünnepelve Kismedeséren, s az a kicsiny sereg, mely büszke volt magáénak vallani ez ünnepélyt, lelkesült örömei között nyilvánítá annak nemzetségről-nemzetségre átszálló magasztos emlékezetét!

Ferenczi Áron,
unitárius pap.

Nyilatkozat.**)

A „Keresztény Magvető“ mult évi folyama negyedik füzetében szellőztetett egyházi állapotokra nézve a 6-dik füzetben közölt feleletre — miután az a közlőtteket nem czáfolja meg, se nem tagadja, hanem 30 darab idézetével jobbra és balra kering, s végül is csak a papi átkozódás erőtlenségéig törpül alá — nem tartom szükségesnek részemről a feleletést. Maradjunk Thiers esőernyője mellett, hanem az az esőernyő a közvélemény és jólelkiismeret volt.

Egy székely.

IRODALMI ÉRTESETŐ.

Kuun Géza grófnak, kitől jelen füzetünk elején egy kiválóan szép és nagybecsű vallásbölcseleti tanulmányt közlünk, folyóiratunkban többször említett nagy műve a Kún-codex megjelent a Magyar-Akadémia kiadásában e czim alatt: „Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit Prolegomenis Notis et compluribus Glossariis instruxit Comes Géza Kuun Acad. Sc. Hung. Sodalis. Budapestini. Editio Scient. Academiae Hung. 1880. (Nagy 8 r. I.—CXXXIV. 1—395. l.) E codexet Kuun gróf Velenczében találta meg hosszas keresés után 1374-ben egy velencei könyvtárban, melyet Petrarka, a híres olasz költő 1362-ben hagyott a velencei köztársaságnak. Elismeréssel kell adóznunk a nagy tanultság és a több évi lelkiismeretes munka iránt, melynek e szöveg kiadása latin nyelven magyarázatokkal, felvilágosító jegyzetekkel ellátva az eredménye. A mi a codexet magát illeti, 1303. jul. 11-

*) L. Arany könyv. Szerk.

***) E nyilatkozat közreadásával folyóiratunkban a vitát az illető ügyben befejezettnek tekintjük. Szerk.

én kezdették írni, s az Hunfalvi Pál szerint akkora emléket őrizte meg a kún nyelvnek, mekkorát nem mutathat fel 1300 tájáról a magyar nyelv. Írói genuai hittérítők, jelesen francziskánusok voltak. A genuaiak voltak a Dniester, a Don mellékén lakó kúnok földén is, a kereskedők és hittérítők. Hosszú grammatikai és szótári közlések után, melyek mind latin, német és kún, némelyek latin, német és kún nyelven folynak, a Codexben kún szövegek következnek, u. m. evangéliumi részek, a hit, a Miatyánk, legendák, de kiváltképen énekek. E Codex kiadásával Kuun gróf nevét nem csak a hazai, hanem a külföldi tudományos világban is szélesebb körben tette ismeretessé.

The Disciple. A Magazine for Unitarians and other Christian people. Ez Gordon Sándor, belfasti unitárius lelkész lapja. Ismerve az angol unitárius és más szabadelvű egyházakban levő irányzatokat, belfasti kitünő barátunkat a legnagyobb örömmel üdvözljük, hogy folyóiratot indított annak az iránynak képviselésére, mely a theológiában szabadelvű álláspontot foglal el, de a mely álláspont az unitarismus történelmi multján nyugoszik. Folyóiratának programja: „A theológiában — ugymond — határozottan unitariusoknak valljuk magunkat és mint unitariusok törekszünk a Kriisztusnak hagyománytól meg nem vesztegetett, tagadástól el nem ferdített kereszténysége iránt a lelkesedést táplálni; az egyházi ügyekben a rend és egység védői közt foglalunk helyet; az erkölcsben, komolyan szólunk ama társadalmi kérdésekhez, melyeket modern mélyebb tapasztalatai és a növekvő szükségések vetnek föl, stb.“ A megjelent két szám változatos tartalmu és jólírott, s a Különfélékben a magyarországi unitarius egyház eseményeire is figyelem fordítatik.

A Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelőnek három száma fekszik előttünk. 1880. XII. füz. 1881. I. és II. füz. mind változatos tartalommal. Itt közöljük az utolsó füzet tartalmát: 1. Hegel bölcsészeti rendszerének vázlata. Dr. Heiszler József. 2. Kereszténység, catholicismus és kultúra. Thomay József. 3. A francziák vallásos öbredése. Molnár Zsigmond. 4. A régiek. I. Czeglédi István levele Teleki Mihályhoz 1670. II Szönyi Nagy István levele Prónai I.-hoz 1704-ből stb. Előf. 4 frt, félévre 2 frt. Evangéliumi Lelkésztárból is megjelent két füzet 1881-re, beszédeket tartalmazván: Fördös L., Révész Bálint, K. Tóth Kálmántól stb. Előf. 3 frt. A Figyelő előfizetőinek 2 frt.

A Vasárnap néplapból megjelent már mintegy 20 sz. csinos kiállításban. Cikkei általán igen jók és alkalmasok a vallásosság és erkölcs fejlesztésére népünkben. S különösen kitűnnek K. Tóth Kálmán elbeszélései, melyek valóságos gyöngyeit teszik a Vasárnapnak. Vascular a legnagyobb elismerést érdemli úgy főnnebb említett lapjai, mint a Vasárnap szerkesztése és kiadásáért. Azonban nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy ígéréte ellenére, tán tulnézésből a Vasárnapba fölvesz dogmatikai színezetű cikkeket, melyekben Jézus imádása és segítségül hívása terjesztetik. Miért ne lehetne a Vasárnap más íróinak is abban a szellemben írni, melyben a derék K. Tóth Kálmán ír, kinek cikkeit catholicus, reformatus és unitárius egyaránt olvashatja? S miért ne lehetne a Vasárnaptól távol tartani ama felekezeties tendenciákat, melyeknek propagálása az általános keresztény népélet rovására történik?

Előfizetésre felhívás ily című műre: Az apostolok cselekedeteiről írott könyv. Biblia-magyarázatokban kidolgozta Gerok. Ford. Lágler Sándor és Kálmán Dezső. Megjelenik 4 füzetben: az első füzet f. é. márt. végén, a többiek 3—3 hónapi időközökben. Előf. 4 frt.

A Magyar Paed. Szemle. A jelen évi I. füzet tartalma: 1. A népiskola a nemzeti kultúra és a politika ügye, Rill József. 2. Élj és nevelj a hazának, Kapocsi Józseftől. 3. A szabad iskola alapelvei, Epigon Aristides. 4. A fő- és székváros népiskolái, Lakits Vendel. 5. A magyar nemzetiség népiskoláinkban, dr. Márki József, stb. Rill jeles lapja már nem szorul ajánlatra.

A Keresztény egyház történelme. Irta Wurga Lajos, sárospataki theol. tanár épen most érkezett kezünkhez. Jövő füzetben részletesebben szólunk e becses műről.

KÜLÖNFÉLÉK.

Buzogány Áron közoktatásügyi minisiteri titkár s folyóiratunk rendes dolgozó társának a „Magyar Paed. Szemle“ 1880. XII. füzete sikerült arcképét hozza, Rill József a szerkesztőtől irt életrajzával. Szívünkben örövendünk, hogy a magyar tanügynek e derék és hivatott munkását e kitüntetés érte s buzgó fáradozása és érdemei ennyiben is méltánylásra találtak. Isten éltesse sokáig a jeles férfit, hogy népnevelésünk előbbvitelén eddigi működéséhez hasonló eredménnyel munkálhasson.

Gál Kálmán, az unitárius főiskolában segédtanár, a helybeli egyetemen a klasszikus nyelvekből a tanári vizsgálatot közelebből sikeresen kiállotta. Örömmel említjük fel főiskolánk e szorgalmas és lelkiismeretes segédtanárának tanári okmánya megnyerését.

A brassói unitáriusok, a mint onnan értesítenek, a szervezkedésre Török Áron f.-rákosi pap kezdése folytán már megtették a kellő lépéseket s így remélhető, hogy nem sokára rendes isteni tiszteletek tartatnak ott s a régi száz városban újra hangzani fognak a tiszta kereszténység és lelkiismereti szabadság igéi, melynek hivatit 1717-ben üldözte volt onnan ki a katholicus önkény és türelmetlenség. Ez alkalomból felhívjuk t. paptársaink figyelmét, hogy ekleziáink közelében elszórtan élő hivatit összegyűjtésére sziveskedjenek a lehető legnagyobb gondot fordítani, mert az unitárius elveknak mind meg lehet szépsége és tiszta józan volta, hogy ha gyakorlatilag fentartani, ápolni és terjeszteni nem igyekszünk és hivatit a helyett hogy egyházunk testéhez csatolnók, szét zúlni engedjük.

Stopford Brookeról a „Prot. Egyh. és Isk. lap“ f. évi második számában már lapunk egyik megelőző számában jelzett kilépését illetőleg egy cikket közöl a Renaissance után. A közlemény főleg a Stopford Brooke levélből áll, melyet gyülekezetéhez intézett volt, de minthogy azt a kérdést is felveti, hogy miért nem lépett át — a mint várták — az unitárius egyházba, fölvilágosításul, meg kell jegyeznünk, hogy S. Brooke nem azért nem lett unitárius, mintha hitelvei azokétól különböztek volna, nem is azért, mert az unitárius név nem elég népszerű, hanem azért, mert Angliában nem szükség — mint nálunk — a törvényesen bevett nevek valamelyikét viselni, hogy valaki valamely vallás felekezethez tartozzék. Ott még a születésöknél fogva tiszta unitáriusok is gyakran használnak e helyett „szabadelví keresztény“ nevet, de azért mégis unitárius templomba járnak s unitárius hitelveket vallanak. Az unitárius név éppen nem népszerűtlen közöttük; de minthogy ez előtt harmincz negyven évvel az unitáriusok és az anglikánok felette nagy harcot folytattak egymás ellen s minthogy akkor a dogmatikai különbözések nagyon is előtérbe voltak állítva, azért most sokan mellőzik a történeti név fölvetelét. Igaz, hogy Stopford Brooke sokat megtartott abból, a mi az anglikán egyházé, az is igaz, hogy az unitárius nevet nem vette fel, de hogy ő mégis unitárius, s hogy most sokkal tisztábban unitárius elveket vall, mint valaha az előtt, mutatja az, hogy Dr. Martineau Jakab a legnagyobb — de jelenleg nyugalomba vonult — unitárius pap és családja több előkelő unitárius családdal együtt helyet bérelt a Stopford Brooke templomban s hogy az „Inquirer“ az unitáriusok fő heti lapja rendes rovatot nyitott meg beszédjei közlésére.

G y á s z h i r e k :

Carlyle Tamás, egyike e száz legnagyobb gondolkozónak s legneembereinek, f. évi febr. 5-én Chelseaben, Londonhoz közel. élete 86-ik

évében elhunyt. Neve több mint félszáz óta ismeretes nem csak Angliában, hanem a continensen is, műveit pedig az egész művelt világ olvassa. Már ifjú korában vas-szorgalommal tanult. Először papnövendék volt s mint ilyen tanítóskodott egy ideig vidéken, hol már apróbb rajzokat kezdett irogatni. Később teljesen az irodalmi pályára lépett, odahagyva a papi pályát. Irodalmi működését a német klasszikusok ismertetésével kezdé meg. Általában a német irodalomnak legalaposabb ismerője és ismertetője volt s egyszerűen nagy német barát. Maga is a ködös, homályos Caledonia szülöttje lévén, egy egyszerű kis skót faluba vonult vissza. Itt írta ama négy kötetben megjelent „essay“-ket, melyek őt egyszerre Anglia elsőrangú kritikusává emelték. Ugyancsak itt készítette a „Sartor Resartus“ (az újra összevarrt szabó) című satirikus művét, melyben az angol társadalmat szigorú bírálat alá vette, s a melyben bölcsesleti eszméit foglalta össze. Harminczkilenc éves korában Londonba ment lakni, hol történelmi buvárlatait tovább folytatta. Legnevezetesebb munkája: „A francia forradalom történelme“ melyben oly igazi közvetlenség és titkos varázs van, a mit más historikusnál nem találhatni föl. Ő a multat érzékelhető jelenetekben állítja az olvasó elé. Jelentékenyebb történelmi művei még: „Cromwell életrajza és levelezései“ s „Nagy Frigyes élete.“ Cromwellről, a világtörténelem e nagy alakjáról, az eddigi nézetet teljesen megváltoztatta, még pedig az ő előnyére. Carlyle szerint a történelemben a nevezetes eseményeket s korszakokat a nagy férfiak alkotják. Ilyennek tünteti föl Cromwellt is. Erdemei elismerésül 1866-ban az edinburghi egyetem Lord Rectorává választották. Carlyle nagybecsű művei által állandó emléket biztosított magának Anglia és a művelt világ legkitünőbb szellemei sorában.

George Eliot-nak, a nagytehetségű angol írónőnek a mult év december havában történt haláláról való híren utolsó füzetünk bezártakor érkezvén hozzánk, csak most emlékezhetünk meg róla. Jóllehet névleg egy vallásfelekezethez sem tartozott, de azért nagynevű férje, Lewes és Dickens társaságában gyakran elment a „little portland-street“ (Londonban) unitárius templomba, hogy a hirnevés pap és bölcsész dr. Martineau szónoklatait meghallgassa. A gyász-istenítészeletet is, úgy az ő, mint férje Lewes, temetése alkalmával, egy unitárius lelkész, dr. Sadler tartotta. Eliot György, kinek családí neve: Mary Anne Evans, 1820-ban született s egy falusi lelkész leánya volt. Egy vagyonos rokona által kitünő nevelést nyert. Kezdetben falusi életképeket írt, nagyobbára lelkész-lakok történeteit s Straus „Jézus életét“ dolgozta át, s németből Feuerbach „A kereszténység szelleme“ című munkáját fordította le. Később a regényírással adta magát, hol a társadalomnak, az emberek életének és érzelmeinek kitünő elbeszélőjévé vált. Éles megfigyelő tehetséggel és nagy leíró erővel rendelkezett. Morális irányú és magas tartalmu regényeibe az életet, embereket és viszonyokat lélektani alapokon festi. Bizonyára Thackeray és Dickens halála óta ő volt a legnagyobb angol regényíró. Nevezetesebb regényei: „Middlemarch“ (tanulmány a vidéki életből elnevezéssel), melyet gazdag terméke mellett valódi meleg-kedélyűség jellemez. „Holt Felix.“ „Bede Ádám.“ „The Spanish gypsy“ (a cigány-életből). „Romola“, melyben a florenzi életet rajzolja.

Fabritius Károly, Erd. ág. hv. lelkész és képviselő, a törvényhozó testületnek, úgy mint a tudományos világnak egyik nagyérdemű tagja f. évi február 2-án Budapesten meghalt. Kora halálát az egyetemi könyvtárban történt szerencsétlen esése idézte elő. Fabritius Károly Segesvárt 1826-ban született s eleinte segesvári gymnasiumi tanár s pap volt, majd 1868-ban apódi pappá választották. A hatvanas években egyik kiváló vezére volt az ifjú szászok hazafias pártjának. Ezért sok üldözésnek volt kitéve, úgy hogy inkább lelkészi állását hagyta el, mintsem elveiről lemondjon. A tudományos téren is nagy sikerrel működött. Már 1852-ben jelentek meg tőle értekezések a bécsi akadémia kiadványai közt s azóta lankadatlanul buvárkodott és írt a hazai és külföldi tudományos folyóiratokba. A magyar akadémiában, mely 1872-ben választotta tagjává, „Pemflinger Márk szász gróf élete“ című értekezéssel foglalta el székét; kiadott számos nagybecsű oklevél gyűjteményt; kisebb-nagyobb értekezéseink száma pedig többre megy hetvennél. Ő a történelmet nem politikai izgatásra, hanem igazán a tudomány érdekében művelte. Mint pap liberális gondolkozású és felemelkedett szellemű volt. Folyóiratunk irányával teljesen rokonszenvezett s azt cleitől fogva járatta. Valójában az elhunyt ritka

nemes jellemű és becsületes férfit volt, s méltó az általános részvételre és tiszteletre.

Buzogány Áron, ministeri titkár, egyh. tanácsos nagy csapást szenvedett, szeretett anyósa: özv. altorjai Bartha Gyuláné, csik-mádéfalvi Ferenczy Ágnesnek 60 éves korában f. évi jan. 2-án Budapesten történt halálával. A néhai egy áldott jó lélek és igen derék nagyanya volt. A forradalom alatt férjét az oláhok megölték Zalathnán s azóta folyton gyászban járt. De szíve mindig melegen érzett, s rendkívüli szeretettel csüngött fejlődő kedves unokáin, kiknek ápolásában és nevelésében örömet és gyönyörűségét találta. Az elköltözöttnek égi üdvöt s övéinek mennyei vigaszt!

Székely Miklós, egyh. tanácsos, erzsébetvárosi kir. törv. széki bírót és testvéreit érzékeny veszteség érte, édes anyjuk: ó-tordai Székely Jánosné, sz. Finta Zsuzsánna halálában mult évi aug. 14-én. Kötelességünknek tartjuk e későn vett szomorú hírt megemlíteni, mert az elhunyt nő egyike volt a legderékabb magyar anyáknak. Midőn a szabadságharcz után férjét fogságba hurcolták, 8 évig egymaga vezette a gazdaságot és számos gyermekeit kitünő nevelésben részesítette. Szép jellemvonása volt az elhunytnak a vallásosság, melylyel rendíthetlenül bizott Istenében, mi a megpróbáltatás napjaiban nagy erőssége volt. Imádkozott és munkált és Isten megsegítette nagy családjá fenntartásában. Az elhunytnak a fáradságos, hűn megharcolt élet után csendes nyugalmat!

Komjátszegi Lajos, zombolyai polgári iskolai tanár, főiskolánk egykori jeles növendéke f. évi febr. hó 14-én 29 éves korában, egy évi szenvedés után, jobblétre szenderült. A nevelésügynek benne egy valóban lelkes és alapos készültégű munkása vészett el. Áldás emlékének!

Tattaiás Ferencz zágoni tanító, ki Kolozsváron az unitáriusok collegiumában tanult, meghalt mult évi decz. 21-ikén. Derék tanító, jellemességeért és tisztaságáért igen becsült férfi volt. Nőt (Vadas Ilona, Vadas esperes leánya) és egy kis gyermeket hagyott hátra. Béke porain!

A Szerkesztőség postája.

V. D. London. Érdekes leírását közölni fogjuk. Keleti melegséggel teljes üdvözléinket küldjük önnek a ködös Albion földjére. — Ü. K. Tiboldiról az isk. jegyzőkönyvekben csak azt találtuk följegyezve, hogy 1813. sept. 5-én lépett a főiskolába. Más adattal nem szolgálhatunk. — P. J. Toroczka 6. A küldeményeket kaptuk. Fogadja szíves köszönetünket a nemes ügyben kifejtett fáradozásáért.

ARANY-KÖNYV.

Özv. Vas Miklósné, sz. Szabó Anna, a szt.-ábrahám unitárius ekklának, a belső emberek fizetése emelésére 24 véka szemes törökbúzáat ajánlékozott magtár-alapul. Köszönet a nemes-keblű adakozónak!

Péterfi Sámuel
szt.-ábrahám unitár. pap.

A Budapesten alapítandó unitárius rendes lelkeszi állomásra s állandó imaházra tett kegyes adományok.

III. Közlemény.

A bölöni unitárius ekklézsia részéről a 99. sz. gyűjtő-iven: Bölöni unitárius ekklézsia 160 frt, Lőfi Áron 5 frt, Tamási István 1 frt, Tana Sámuel jegyző 5 frt, Sikó István egyházi pénztárnok 2 frt, Mikó József 1 frt, Kisgyörgy Lajos 1 frt, Szabó Ferencz 1 frt, id. Tana József 50 kr, Bodosi Sándor 40 kr, Vitális Domokos 1 frt, Tana András 1 frt, Albert Lőrincz unit. iskolatanító 1 frt, Albert Áron 1 frt, Nagy István 2 frt, Nagy József 50 kr, Gáspár Bogdán 50 kr, Marczel György 50 kr, Henter Béla 1 frt, Zaturetzky József 50 kr,

Paál Ignác 50 kr., Szabó László 1 frt, a bölöni unitárius egyház által Silvester estéjén 1880. rendezett bál tiszta jövedelme 31 frt 2 kr, mely alkalommal a bölöni unitárius zenészek ingyen sziveskedtek közreműködni; felülfizetett tks. Bartha János ur 5 frt, Veres Aloizi ur 50 kr, iskolás gyermekek 64 kr, a bölöni eklézsia másodikban is 8 frt 61 kr, egy névtelen 1 frt, Karácson Ferencz 10 kr, Kováts Áron 10 kr, Varga András 10 kr, Rácz Sándor 10 kr, Német Áron 10 kr, Ferenczi Károly 10 kr, alsz. Tana Sámuel 10 kr, Kisgyörgy István 20 kr, Bot József 15 kr, Barra Lajos 10 kr, Kisgyörgy Sámuel 5 kr, Vajda Sándor 5 kr, Szpáli Sándor 10 kr, Komjátszegi Lajos 5 kr, Tana Sándor 5 kr, Biró Mózes 5 kr, Végh Benedek 5 kr, Arpa Sándor 5 kr, Tana Sámuel 10 kr, Arpa Ferencz 5 kr, Biró Miklós 5 kr, Biró Sándor 20 kr, Biró Áron 5 kr, Kováts András 10 kr, Kovács Mihály 20 kr, özv. Tana Áronné 25 kr, Tana Mihály 10 kr, Tana Ferencz 10 kr, Bencze Sámuel 10 kr, özv. Barabás Jánosné 1 frt, Vajda Sándor 40 kr, Kisgyörgy András 20 kr, Ferencz József 10 kr, Kováts Miklós 30 kr, Biró Bálint 10 kr, Pál Miklós 25 kr, Boros András 10 kr, Varga Elek 10 kr, Dávid Ferencz 5 kr, Tana Benedek 20 kr, Kozma István 20 kr, Vajna Sándor 20 kr, Kozma József 5 kr, Vajda Sándor 10 kr, Nagy Sándor 10 kr, Nagy Ferencz 5 kr, Máté Ferencz 5 kr, Bereczk József 15 kr, Bereczk György 15 kr, Kisgyörgy Áron 5 kr, Vajda András 10 kr, Kozma Dénes 20 kr, Pál György 20 kr, Nagy Sándor 10 kr, Kisgyörgy Sándor 20 kr, Kisgyörgy Miklós 10 kr, Nagy Gáborné 15 kr, Kozma Áron 10 kr, Bodosi Sándor 10 kr, Szabó Sámuel 10 kr, Szolga Mihály 5 kr, Tana István 10 kr, Boda Áron 20 kr, Kisgyörgy Ferencz 10 kr, Lakatos István 10 kr, Kisgyörgy István 5 kr, Tőkés Miklós 10 kr, Nagy Tamás 5 kr, Nagy Elek 10 kr, Kováts Barabás 5 kr, Tana György 10 kr, Kozma Máté 5 kr, Nagy Miklós 15 kr, Nagy József 5 kr, Boda József 5 kr, Gergely Ferencz 5 kr, Gergely József 5 kr, Boda Sándor 10 kr, Gergely Miklós 5 kr, Buksa Elek g. n. e. lelkész 1 frt, Tana János 20 kr, Tóth Ferencz 20 kr, Brotya János 20 kr, Bedő Áron 5 kr, Zsombori János 5 kr, Zsombori Sándor 5 kr, Pál József 20 kr, Kozma Áron 20 kr, Vajda Miklós 5 kr, Bartha Sámuel 10 kr, Kisgyörgy Sámuel 10 kr, Boda Elek 10 kr, Both Miklós 10 kr, Varga Ferencz 15 kr, Bakó Ferencz 20 kr, Lófi Elek 20 kr, Lófi Boldizsár 10 kr, Mikó Miklós 10 kr, Pál Sándor 15 kr, Pál Dénes 10 kr, Tőkés János 10 kr, Pál Ferencz 10 kr, Nagy Józsefné 6 kr, Sikó Andrásné 30 kr, Uzoni Izsák 20 kr, Csiki János 10 kr, Bodosi Ferencz 10 kr, Bedő István 10 kr, Máté Sámuel 10 kr, Both György 10 kr, Pál Mihály 10 kr, Kisgyörgy István 20 kr, Kozma Elek 5 kr, Pap Dávid 5 kr, Rozenauer Márton 40 kr, Kisgyörgy Lajos 47 kr. Összesen 250 frt.

Ehez adva a második közlemény főösszegét, 395 frt 50 krt, e szerint az alap teszen: 645 frt 50 krt.

Hajós János,
egyh. gondnok.

Végh József,
egyh. pénztárnok.

Marosi Gergely siremlékére radnóthi malommester László Péter adott 1 frtot. Ez is a sz.-kereszturi népbankba tétetett. Az egész siremlék-alap a 199. számú betéti könyvecske szerint, 1880. végén tett 88 frt 89 kr. o. értékben. Midőn ezt a t. adakozó közönség tudomására hozom, tisztelettel emlékeztetem azokat, a kiknek adományaik csak ígérethben vannak, hogy alólirhoz fizessék be az általok ígért mennyiséget. Székely-Keresztúron, 1881. febr. 3-án.

Sándor János.

A kis-medeséri leányegyháznak

1. harangjára adakoztak:

Ferenczi Áron mint kezdeményező és gyűjtő 2 frt. A kismedeséri unitárius hívek közül, mint tehetősebbek, Pál György 4 frt. Mátéfi András 4 frt. Derzsi György utódai 4 frt. Kováts Ferencz 4 frt. A medeséri anyaekklézsiában kéregetés útján gyűlt 6 frt. Az anyaekkla pénztára adott 5 frtot. Özv. Szász Dánielné 70 krt. Mltgos br. Orbán Balázs országygy. képviselő ur saját maga részéről adott 5 frtot. N. N. Hajós János, Buzogány Áron, Sembery István és Jakab Elek budapesti lakosok nevében (1—1 frtjával) 5 frt, össze-

sen 10 frt. A siménfalvi mltgos Jakabházy Zsigmond ur és neje mltgos Pakot Polixéna ó nagysága, mint kismedeséri birtokosok 5 frt. Bartalis János 1 frtot. Alóliirt 1879. aug. 26-ik napján sz.-kereszturon tartott zsinati közgyűlésünk ebédje alkalmával eszközölt szerencse-játékkal gyűjtött az irt czélra: a) az elárusított 184 szám után (10 krajczárjával) 18 frt 40 kr. b) Felülfizetésekben 23 frtot, összesen 41 frt 40 kr, mely összegből levonván a kisorsolt tárgyak vásári értékét 3 frt; marad tiszta bevétel **38 frt 40 kr.** A felülfizetéseket a következő t. zsinati tagok tették: Bedó Albert 4 frt 90 kr, Nagy Lajos 90 kr, Molnár Sándor 90 kr, Benkő Mihály 10 kr, Szabó Mózes 90 kr, Derzsi Károly 90 kr, Létai Domokos 30 kr, br. Orbán Balázs 60 kr, Kovács János 60 kr, Egyed Ferencz 10 kr, Kelemen Albert 20 kr, Gyulai László 5 frt, Váradi Károly 40 kr, Derzsi József 90 kr, Kénosi Sándor József 4 frt 70 kr, Czakó 20 kr, Péterfi Dénes 50 kr, Kelemen István 90 kr. Összesen 23 frt. Sz.-Kereszturon: Szentkirályi Árpád 1 frt, Jakabházy Béla 1 frt, Koncsag Elek 1 frt; összesen 3 frt. Szentmihályon 1880. aug. 19-én tartott nyári közgyűlésünk alkalmával adakoztak: Székely Elek orszgy. képviselő 2 frt, Rafaj Károly 1 frt, Lőrinczi Dezső 50 kr, Barabás József 50 kr, Boros György (tanár) 1 frt. Ugron Zsigmond 1 frt, Jakab Gergely 20 kr, Osváth Márton 50 kr, N. N. 20 kr, Katona Sándor 20 kr, Péterfi Mihály 1 frt, Kis Tamás 10 kr, Bombér Mózes 50 kr, Máté József 50 kr, Török Áron 2 frt, N. N. 20 kr, Pap Mózes 50 kr, Gál Miklós 20 kr, Kádár Lázár 20 kr, Göncz Károly 20 kr. Boros György (tanító) 10 kr, Bedó József 10 kr, Sándor János 20 kr, Györfi Ferencz 20 kr, Derzsi Gábor 20 kr, Rafaj Domokos 50 kr, Boér Lajos 30 kr, Gálfalvi Samu 10 kr, Lőrinczi Gergely 20 kr, X—Y 20 kr, Miklós György 50 kr; összesen **15 frt 40 kr.** Házi kezelés által eszközölt kamat czimen bevetem 3 frtot. Harangöntésre e szerint bevetem összesen 105 frt 50 kr.

2) Harangállvány építésre adakoztak:

Martonosban: T. Pálfi Sándor 2 frt értékű cserfát, Gálfai Ferencz 1 frt 60 kr értékű cserfát, Simó Lajosné urasszony 40 kr pénzt, Gáspár Zsigmond 2 frt 20 kr ért. cserfát, Gáspár Ferencz 2 frt ért. cserfát, Gáspár János 1 frt 80 kr ért. cserfát, Vas Zsigmond 1 frt 60 kr ért. cserfát, Vas Mózes 1 frt 20 kr ért. cserfát, András György 1 frt 50 kr ért. cserfát. Tordátfalván: Fekete József 60 kr ért. bükkfát, Gombos Zsigmond 30 kr ért. bükkfát, Boros Pál 30 kr ért. bükkfát, Boros Zsigmond 30 kr ért. bükkfát, Végh János 30 kr ért. bükkfát, Nagy Sándor 35 kr ért. bükkfát, id. Gombos József 40 kr ért. bükkfát. — Deszkára, léczre és szegre, a kis-medeséri unitárius hivek, névszerint: Pál György, Mátéfi András, Derzsi György utódai, Kovács Ferencz, Derzsi István és Boér János összesen adtak 5 frt 40 krt s az egész építkezési munkálatot végrehajtották. A harangállvány fedelére 6 frt értékű cserepet Jakab György gör. k. vallásu férfi ajándékozta Kis-Medeséren. A harang-állványra ajtósarkakat és zárt tek. Lengyel Lajos kereskedő úr adományozott sz.-kereszturon 1 frt értékben.

Közleményem befejezéseül álljon itt nyilvános számadásom a bevételeket és kiadásokat illetőleg: A harangra bevetem 105 frt 50 krt, melyből fizettem a 95 bécsi font súlyu ércz-harangért 95 frtot, a harang teljes felszereléseért 15 frt, szállítás díjba 2 frt, összesen 112 frt.

Harangállvány építéshez építkezési anyagot bevetem becserétkben 23 frt 85 krt, készpénzben: 40 krt. Az építkezési anyagok mind felhasználhattak, s a 40 kr pénz is, az értéktelen fahulladék árával együtt szegre fordított. A bevételek és kiadások egybehasonlításából kitűnik, hogy 6 frt 50 krral több a kiadás a bevételnél, mely a harang árrának végleges törlesztése alkalmával adattatott ki alóliirt által jöendő visszafizetés reményében.

Nemes szívű adakozóink saját magam, s kis leányegyházam egyes tagjai nevében fogadják hálás köszönetünket becses adományaikért.

Ferenczi Áron.